હિંદુ-મુસલમાન

૧૯૨૪

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

હિન્દુ-મુસલમાન

લેખક: ગાંધીજી

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર
અમદાવાદ
૧૯૨૪

મુદ્રક અને પ્રકાશક વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

હિન્દુ-મુસલમાન વિખવાદને લગતું મારૂં નિવેદન ચોપાનિયાના આકારમાં અહીં પ્રગટ કરવામાં આવે છે. વ્યવસાયી વાચકને આ નિવેદનમાં કરેલી ચિકિત્સા અને સૂચવેલા ઇલાજ સમજી લેવામાં મદદ થાય એ સારૂ એની મુખ્ય વાતોનું તારણ નીચે આપું છું:

કારણો

૧. મોપલાનું બંડ. ચાલુ વિખવાદનું આ એક દૂરનું કારણ ગણાય.

૨. પંજાબમા મુસલમાનોની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તેમને કેળવણી ખાતાની સરકારી જગાઓ આપવામાં આવે એવી ઢબે એ જગાઓની નવેસર ગોઠવણી કરવા જનાબ ફઝલી હુસેને કરેલી કોશીશ અને તેને પરિણામે હિંદુઓ તરફથી તેનો થએલો વિરોધ.

૩. શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ.

૪. સૌથી જબરૂં કારણ અહિંસા પ્રત્યે લોકોને આવી ગએલો અભાવ. તેમ જ કોમોને લાંબો વખત અહિંસાધર્મનું જ પાલન કરવા કહ્યાથી રખેને તેઓ ઘા સામો ઘા વાળવાનો અને આત્મરક્ષા કરવાનો નિયમ જ ભૂલી જાય એવી બીક.

૫. મુસલમાનો તરફથી થતો ગોવધ અને હિંદુઓ તરફથી મસ્જિદો આગળ વગાડવામાં આવતાં વાજાં.

૬. હિંદુઓમાં ઘર કરી બેઠેલી નામર્દાઇ અને પરિણામે તેમના દિલમાં વસતો મુસલમાન પ્રત્યેનો અણુવિશ્વાસ.

૭. મુસલમાનમાં રહેલી લાંઠવૃત્તિ અથવા ગુંડાપણું.

૮. હિંદુઓના શુદ્ધ હેતુ વિષે મુસલાનોનો અણુવિશ્વાસ.

ઉપાય

૧. આજની સ્થિતિનો ઉકેલ કરવાની ગુરૂકુંચી એ છે કે તલવારના ન્યાયની જગ્યાએ ઘરમેળે સમાધાનીનો ન્યાય સ્વીકારવો. પ્રામાણિક લોકમત એવી રીતે કેળવવો જોઇએ કે તકરારી પક્ષથી કાયદો પોતાના હાથમાં લેવાનું બની જ ન શકે અને એવો દરેક કજીઓ ખાનગી લવાદ આગળ જ ફડચાને સારૂ જાય અગર તો તકરારી પક્ષ અસહકારને ન માનતા હોય અને સરકારી અદાલતમાં જવા માગતા હોય તો છેવટ ભલે કોરટ જાય.

૨. ઘાની સામે ઘા કરવો છોડીને અહિંસાધર્મનો અંગીકાર કરવાથી નામર્દાઇની વૃત્તિ લોકોમાં આવી જશે એ મિથ્યા વહેમ લોકોમાંથી દૂર કરવો.

૩. બન્ને કોમોના આગેવાનોને જો હિન્દુમુસલમાન એકતાને વિષે શ્રદ્ધા હોય તો એકબીજાને વિષે અત્યારે વધતો જતો અણુ-વિશ્વાસ મટી તેની જગ્યાએ વિશ્વાસ આવવો જોઇએ.

૪. હિંદુઓએ ગુંડ મુસલમાનનો ડર છોડવો જોઇએ અને મુસલમાનોએ પોતાના હિંદુભાઇઓ ઉપર એવું ગુંડાપણું ચલાવવામાં હીણપત માનવી જોઇએ.

૫. હિન્દુઓએ એમ માનતા અટકવું જોઈએ કે પોતે જોરાવરીથી મુસલમાનો પાસે ગોવધ અટકાવી શકે. તેમણે મુસલમાનોની મિત્રાચારી કેળવીને એવો વિશ્વાસ ધરવો જોઈએ કે મુસલમાનો પોતાના હિન્દુ પડોશીઓના માનને ખાતર પોતાની મેળે ગોકશી કરતા અટકશે.

૬. તે જ પ્રમાણે મુસલમાનોએ પણ એમ ન માનવું જોઈએ કે પોતે હિન્દુઓને મસ્જિદો આગળ વાજાં વગાડતા કે આરતી કરતા બળાત્કારે અટકાવી શકે. તેમણે પણ હિન્દુઓની દોસ્તી કેળવવી રહી અને વિશ્વાસ રાખવો રહ્યો કે તેઓ આ બાબતમાં મુસલમાનભાઈઓની વાજબી લાગણી ધ્યાનમાં લેશે.

૭. પ્રજાકીય પ્રતિનિધિ મંડળોમાં મુસલમાનો તેમજ બીજી નાની કોમોના મતદારોનું પ્રમાણ નક્કી કરવાનું કામ હિન્દુઓએ તે તે કોમોને સોંપી દેવું જોઈએ; તેમજ ખરા દિલથી ને શોભાભરી રીતે એવા મધ્યસ્થના નિર્ણયને સ્વીકારવો જોઈએ. જો મારું ચાલે તો હું તો હકીમજી અજમલખાન સાહેબને એવા મધ્યસ્થ નીમું અને મુસલમાન, શીખ, ખ્રિસ્તી પારસી ઇ. કોમોની જોડે જે રીતે યોગ્ય લાગે તે રીતે મસલત કરવાની એમને કુલ-મુખત્યારી સોંપું.

૮. પ્રજાકીય રાજતંત્ર હેઠળ લાયકાતની આંકણીથી જ સરકારી જગાઓની વહેંચણી કરવામાં આવે અને એવી લાયકાતનો નિર્ણય જુદી જુદી કોમોના સભ્યોનું બનાવેલું એક પરીક્ષકમંડળ કરે.

૯. શુદ્ધિ અગર તબલીઘની પ્રવૃત્તિ સામે એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રતિબંધ કરી શકાય નહિ પણ એ પ્રવૃત્તિઓ નિખાલસ વૃત્તિથી

અને ચારિત્ર્યવાન તરીકે પંકાતા માણસો દ્વારા જ થવી જોઇએ. એને અંગે બીજા ધર્મો ઉપર હુમલા બિલકુલ ન થવા જોઇએ, છૂપી પ્રવૃત્તિ કશી જ ન ચાલવી જોઇએ, તેમ કોઇ પ્રકારની દુન્યવી લાલચો પણ ન અપાવી જોઇએ.

૧૦. લોકમત એવી રીતે કેળવવો જોઇએ કે બધા પ્રકારનાં ગલીચ અને કજીઆખોર લખાણોનો બહિષ્કાર થાય અને એવું બધું લખાણ બંધ પડે; ખાસ કરીને પંજાબનાં અમુક છાપાંઓમાં હાલ ચાલૂ છે એવું.

૧૧. હિંદુઓ જ્યાં સુધી તેમનું બીકણુપણું ખંખેરી નહિ કહાડે ત્યાં સુધી કંઇ જ બનવાનું નથી. તેમનો પથારો સૌથી મોટો છે; તેમને ખોવાનું સૌથી વિશેષ છે; તેથી તેમણે જ સૌથી વધુમાં વધુ બલિદાન આપવા તૈયાર થવું જોઇએ.

વિખવાદના આ ઇલાજની બાબતમાં પહેલ તો હિન્દુઓએ જ કરવી રહી છે એ વિષે મારા મનને શંકા નથી. મારા અભિપ્રાય મુજબ તો હિન્દુઓ ઠેકઠેકાણે સભાઓ ભરે અને

૧. મુસલમાનો તરફથી થતા ગોવધની સામે ચળવળ કરવી પડતી મેલી હિન્દુઓને હાથે વધારેમા વધારે ગોરક્ષા થાય એ દિશાએ પોતાના સર્વ પ્રયત્નો વાળવાની કોમને સલ્લાહ આપનારા ઠરાવો પસાર કરે;

૨. ચૂંટણીથી બનતાં પ્રજાકીય પ્રતિનિધિમંડળોમાં મુસલમાન તેમજ બીજી નાની કોમો કેટલી સંખ્યામાં ચૂંટાય તેનું પ્રમાણ—કોઇ ખાસ પ્રાંતમાં એવી ન્હાની ગણાતી કોમની વસ્તી મોટામાં મોટી હોય તોપણ—મજકુર નાની કોમો પોતે જ ઠરાવી આપે એ સૂચના

પોતાને માન્ય હોવાનું જાહેર કરે અને એવી સંમતિના પુરાવા રૂપે આવી કોમી ગોઠવણ કરવાના કામ ઉપર હકીમ અજમલખાન સાહેબને આખા હિન્દુસ્તાનની ન્હાની કોમો જોડે મસલત કરવાના સંપૂર્ણ અખત્યાર સાથે નીમવાની પોતાની તૈયારી જાહેર કરે.

આવી સભાઓ વધુમાં એવો પણ ઠરાવ કરે કે પોતાના બીજી કોમો જોડેના અગર તો અંદર અંદરના ધાર્મિક ઝગડાઓનો નિકાલ પોતે પંચ મારફતે જ કરશે.

જો હિન્દુઓ પૂરી હિમ્મત ધરીને આટલું કરશે તો તેઓ જોશે કે સરવાળે તેમણે કીમતી એવું કશું જ ખોયું નથી અને મુસલમાન તેમજ બીજી નાની કોમોની કાયમની મિત્રાચારી મેળવી લીધી છે.

સત્યાગ્રહાશ્રમ
૪ જુન, ૧૯૨૪.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

હિન્દુ-મુસલમાન

હિંદુઓ તરફનો આરોપ

પં૰ બનારસીદાસ ચતુર્વેદી જોડે ટાંગાનિકા (પૂર્વ આફ્રિકા) માં વસતા એક હિન્દુએ મને સંદેશો મોકલ્યો હતો કે 'ગાંધીને કહેજો કે મુલતાનમાં હિંદુઓ ઉપર ગુજરેલા અત્યાચારોને વાસ્તે તમે જોખમદાર છો.' આ સંદેશો આટલા દિવસ મેં ન છાપ્યો કારણકે આ મહાપ્રશ્ન ઉપર બોલવા હું આજ સુધી તૈયાર નહોતો. પણ ઉપલો સંદેશો મળ્યા બાદ રોજ મારા ઉપર કેટલાએ કાગળો ચાલ્યા આવે છે જેમાંના કેટલાક તો જાણીતા મિત્રોના લખેલા હોય છે. આમાંના કેટલાકનું તો એટલે સુધી કહેવું છે કે મોપલા અત્યાચારો માટે સુદ્ધાં મારી જ જવાબદારી ગણાય. બલ્કે ખિલાફતની ચળવળ નીકળ્યા બાદ દેશમાં જેટલાં કંઇ હુલ્લડો થયાં અને

જ્યાં હિન્દુઓને ખમવું પડ્યું અગર તો ખમવું પડ્યું એમ કહેવાયું છે તે બધાને સારુ હું જ જોખમદાર છું.

એમની દલીલ કંઇક આવી છેઃ 'તેં હિંદુઓને ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાનોને પડખે ઉભા રહેવા કહ્યું. તેં તારી જાતને એ પ્રશ્ન જોડે એકાકાર કરી દીધી તેથી એને બીજી રીતે કદિ ન મળત એવડું મહત્ત્વ મળ્યું. તારા એ ઉદ્યમથી જ મુસલમાનો એક થયા અને તેમનામાં જાગૃતિ આવી; એથી જ મોલવીઓને અગાઉ કદિ નહોતી એવી પ્રતિષ્ટા મળી; અને હવે ખિલાફતનો સવાલ પૂરો થયો એટલે જાગેલા મુસલમાનોએ હિંદુઓ સામે એક પ્રકારની 'જેહાદ'જ પોકારી છે!' મારા ઉપરના આરોપનો આ સાર મેં વંચાય એવી ભાષામાં ગોઠવીને મૂક્યો છે. કેટલાક કાગળોમાં છાપી ન શકાય એવી ગાળો છે. આટલું તો હિન્દુઓ તરફના આરોપ વિષે.

મુસલમાનો તરફનો આરોપ

એક મુસલમાન મિત્ર લખે છેઃ

મુસલમાન કોમ ઘણી જ ભોળી અને ધાર્મિક રહી એટલે એના મનમાં થયું કે ખિલાફત પર આફત ગુજરી છે અને એનો બચાવ માત્ર હિન્દુ-મુસલમાનના એકત્ર અવાજથી જ થઇ શકે. આ નિર્દોષ ભોળા લોકો તમારા વક્તૃત્વભર્યા શબ્દોથી ભારે જોશમાં આવી જઇ શાળાઓ, અદાલતો અને ધારાસભાઓના બહિષ્કાર કરવામાં સૌ પ્હેલા નીવડયા. અલીગઢની સૌથી નામાંકિત સંસ્થા જે સર સય્યદ અહમદ જેવા પુરૂષની આખી જીંદગીના તપનું ફળ કહેવાય અને જે વાજબી રીતે જ એવી બધી સંસ્થાઓનું નાક હતી, તે આને પરિણામે ધૂળમાં મળી ગઇ. હિંદુઓની કોઇ આવી સંસ્થા મને દેખાડશો જેનો આવો સર્વનાશ

થયો હોય ? હું કુડીબંધ વિદ્યાર્થીઓને જાણું છું જેમને ધાર્મિક કારણસર અભ્યાસ છોડવાનું કહેવામાં આવ્યું અને જેમના અભ્યાસનું સત્યાનાશ વળ્યું. આ છોકરાઓ સ્હેજે યુનિવર્સિટીની ઉંચી પદવીઓ અને ઇનામો મેળવે એમ હતું. તેમ કરીને તેઓ પોતાને અને પોતાની કોમને શોભાવત. બીજી બાજુએ હિંદુ વિદ્યાર્થીઆલમમાંથી જૂજ જણાએ જ શાળાકૉલેજો છોડી અને જેમણે છોડી તેઓ પણ હીલચાલ પડી ભાંગતી જોતાંવેંત પાછા દાખલ થઈ ગયા. વકીલોનું પણ એવું જ થયું. આ દિવસોમાં બન્ને કોમ વચ્ચે તમે કંઇક એકદિલી સ્થાપ્યા જેવું કર્યું અને એ એકતા પાકેપાયે થઈ ચૂકી એવી દુનિયાભર જાહેરાત કરી મૂકી. બિચારી ભોળી મુસલમાન કોમે વળી એ બધું સાચું માન્યું, જેનું ફળ એને એ મળ્યું કે અજમેર, લખનૌ, મેરઠ, આગ્રા, સાહરાનપૂર, લાહોર અને બીજાં સ્થળોમાં તેમને ઢોરની પેઠે માર પડયા. નિ૦ મહમદઅલી જેવો અતિ ઉચ્ચ શ્રેણીનો જન્મસિદ્ધ વર્તમાનપત્રકાર જેનું અલૌકિક 'કૉમરેડ' પત્ર મુસલમાન કોમની ધરખમ સેવા બજાવી રહ્યું હતું, તેને તમારા પક્ષમાં જીતી લેવામાં આવ્યો અને અત્યારે તો કોમને હિસાબે એ નથી જ કહીએ તો ચાલે. તમારા હિંદુ આગેવાનો શુદ્ધિ અને સંગઠનના બહાના હેઠળ મુસલમાન કોમને નબળી પાડવા કોશીશો કરી રહ્યા છે. વળી લોકોને ધારાસભાઓમાં દાખલ થતા અટકાવનારા તમારા ટૂંકી દૃષ્ટિભર્યા નિર્ણયે મુસલમાન કોમને ઘણો જ ગેરવ્યાજબી ધક્કો પહોંચાડયો છે, કારણકે કર્તૃત્વશાળી માણસોમાંનો મોટો ભાગ ધારાસભાઓને લગતા કહેવાતા ફતવાને લીધે ધારાસભાઓમાં જતો અટક્યો. આ બધા સંજોગો સામું જોતાં શું તમને પ્રામાણિકપણે એમ નથી લાગતું કે ભલે થોડા પણ મુસલમાનોને હજુ તમારા પક્ષમાં રોકી રાખીને મુસલમાન કોમનું તમે ભારે નુકસાન કરી રહ્યા છો ?"

આખો કાગળ મેં અહીં નથી ટાંકયો. પણ ઉપલા ઉતારામાં મારા ઉપરના મુસલમાનોના આરોપનો સાર આવી જાય છે.

હું દોષી નથી

ઉપલા બંને આરોપોને વિષે મારે 'હું દોષી નથી' એમ જ કહેવું રહ્યું છે. બલ્કે મારે ઉમેરવું રહ્યું છે કે મને, જે કંઇ થયું છે તેને વિષે, બિલકુલ પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. જો હું કોઇ ખુદાઇ ફરેસ્તો કે અવતાર હોત અને જે જે બન્યું તે બધું અગાઉથી જોઈ શકયો હોત તોપણ હું ખિલાફતની હીલચાલમાં ઝંપલાવત જ ઝંપલાવત. મારી તો દૃઢ માન્યતા છે કે બન્ને કોમ વચ્ચે અત્યારે ભલે ચાહે તેટલી કડવાશ વર્તી રહી હોય, છતાં પાછલી પ્રવૃત્તિથી બન્ને કોમોનો લાભ જ થયો છે. આપણા પ્રજાકીય શિક્ષણને સારૂ આમ જાગૃતિ આવવી જરૂરી હતી. એટલી એક વસ્તુ પણ આપણા પક્ષમાં મોટો લાભ ગણાય. આ જાગૃતિ નાશ પામીને પ્રજા પાછી ઉંઘી જાય એવું કશુંયે હું ન જ કરૂં. આપણું ડહાપણ તો એમાં સમાએલું છે કે આવેલી જાગૃતિને આપણે યોગ્ય દિશાએ વાળીએ. અત્યારે આપણે જે દેખાવ જોઇ રહ્યા છીએ એ અલબત દુ:ખભર્યો છે, પણ આપણામાં પોતાને વિષે શ્રદ્ધા હોય તો એમાં નાસીપાસ થવાનું કારણ નથી. હાલનો ઝંઝાવાત પાછળ આવતી શાંતિનો સૂચક છે. એ શાંતિ આપણા બળ અને સામર્થ્યના ભાનનું ફળ હશે, થાક અને નિરાશાને પરિણામે આવતી તંદ્રાને લીધે નહિ હોય.

દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જે હુલ્લડો અને વિખવાદો થયા તે પર ન્યાય આપવા બેસવાનું પ્રજા મને ન જ કહે. એવા ન્યાયાસને બેસવાની મારી જરાયે ઇચ્છા નથી અને જો કદિ હોય તો પણ એવા પ્રકારનો ન્યાય તોળવા મારી પાસે હકીકતો નથી.

મોપલાઓ

હું વિખવાદનાં કારણો વિષે બે શબ્દ કહીશ. મલબારના મોપલાકાંડે હિંદુઓનાં મન અવશ્ય ઉંચાં કર્યાં. સત્ય શું છે એ તો કોઈ જ જાણતું નથી. હિંદુઓનું કહેવું છે કે મોપલાઓના અત્યાચાર વર્ણવ્યા જાય એમ નહોતું. ડૉ૦ મહમૂદનું કહેવું છે કે આ અત્યાચારોની બાબતમાં કાગના વાઘ કરવામાં આવ્યા છે; મોપલાઓને હિંદુઓની પુષ્કળ સતામણી હતી અને બળજોરીથી વટલાવ્યાના કિસ્સાઓમા તો એમને એકે જડયો નથી. જે એક દાખલો અમને કહેવામાં આવ્યો હતો તે તપાસ કરતાં પૂરવાર થઇ શકયો નહિ. ડૉ૦ મહમૂદનું કહેવું છે કે તેમણે કહાડેલા આ નિર્ણયમાં હિંદુ સાક્ષીનો ટેકો છે. મોપલા પ્રકરણની આ બન્ને બાજુઓ મેં એટલા સારૂ રજૂ કરી છે કે પ્રજા મારી જોડે એ નિર્ણયમાં સહમત થાય કે આ બાબતમાં યથાર્થ સત્ય ખોળી કાઢવું અશકય છે. અને આપણા ભાવિ વર્તનના નિયમનને સારૂ એ જરૂરી પણ નથી.

મુલતાન, સહરાનપુર, આગ્રા અજમેર વગેરે સ્થાનોમાં તો હિન્દુઓને જ સૌથી વધારે ખમવુ પડયું છે એ સૌ કોઇએ કબૂલ રાખ્યું છે. પલવલ વિષે હકીકત આવી છે કે ત્યાંના હિંદુઓએ મુસલમાનોને એક કાચી મસ્જીદને પાકી ચણતાં અટકાવ્યા. કહેવાય છે કે તેમણે પાકી દીવાલના ચણતરનો કેટલોક ભાગ તોડી નાખ્યો, મુસલમાનોને ગામમાંથી હાંકી કહાડયા અને કહ્યું કે મુસલમાનો ગામમાં કોઇ પણ મસ્જીદ ન બાધવાની અને બાંગ ન દેવાની કબૂલાત ન આપે ત્યા સુધી તેમને ગામમાં રહેવા દઇશું નહિ. કહેવાય છે કે આ સ્થિતિ એક વરસથી વધુ મુદત થયાં

ચાલૂ છે. હાંકી કહાડવામાં આવેલા મુસલમાનો રોહતકની નજીકમાં કાચાં ઝૂંપડાં બાંધીને રહ્યા છે એમ કહેવાય છે. વળી એક ખબરપત્રી મને જણાવે છે કે ધારવાડ જિલ્લાના બ્યાદે ગામમાં મુસલમાનોએ મસ્જીદ આગળ વાજુ વગાડવાની સામે વાંધો લેવાથી હિંદુઓએ મસ્જીદને ભ્રષ્ટ કરી, મુસલમાનોને માર્યા અને પાછળથી તેમની સતામણી કરી.

આ બીજા બે દાખલાઓ પણ હું પૂરવાર થએલી હકીકતોવાળા કિસ્સાઓ તરીકે નથી ટાંકતો, પણ એ બતાવવા સારૂ ટાંકું છું કે મુસલમાનોનો પણ એવો દાવો છે કે હિંદુઓ તરફથી એમની સતામણી કંઇ ઓછી થઇ છે એવું નથી.

અને એટલું તો અવશ્ય કહી જ શકાય કે જ્યાં મુસલમાનો દેખીતા જ નબળા હતા અને હિંદુઓનું જોર હતું (જેમકે કેટલાંક વર્ષ પહેલાં કતારપુર અને આરામાં) ત્યાં પડોશી હિંદુ ભાઇઓને હાથે તેમને નિર્દયપણે માર પડયો છે. વાત તો એ છે કે જયારે માણુસનું લોહી ઉકળે છે ત્યારે, અને કુવિચારની આણ વર્તી રહે છે ત્યારે, માણુસ પશુ બની જાય છે અને પશુની માફક વર્તે છે —પછી એ પોતાને હિંદુ કહેવડાવનારો હોય, મુસલમાન કહેવડાવતો હોય, ખ્રિસ્તી કહાવતો હોય કે બીજો કંઇ હોય.

વિખવાદનું થાનક

પણ આ બધા વિખવાદનું થાનક તો પંજાબ છે. મુસલમાનોની ફરિયાદ છે કે ફઝલ હુસેને સરકારી નોકરીઓમાંની ઠીક ઠીક સંખ્યા મુસલમાનોને આપવાનો પ્રયત્ન બ્હીતાં બ્હીતાં કર્યો એટલામાં જ હિંદુઓએ ચોમેર બૂમરાણ કરી મેલ્યું. ઉપર જે કાગળમાંનો ઉતારો હું ટાંકી ગયો છું તેનો લખનાર કડવી

ફરિયાદ કરે છે કે જ્યાં જ્યાં હિંદુ કોઈ ખાતાનો ઉપરી હોય છે ત્યાં ત્યાં તે મુસલમાનોને સરકારી નોકરીની જગ્યાઓથી હમેશાં કાળજીપૂર્વક બાતલ રાખે છે.

આમ આપણા વિખવાદનાં કારણો નર્યાં ધાર્મિક જ છે એવું નથી. મેં જે આરોપો ટાંક્યા છે તે વ્યક્તિગત છે, પણ આમપ્રજાનું મન વ્યક્તિગત અભિપ્રાયનું જ પ્રતિબિંબ હોય છે.

અહિંસા અળખે પડી !

પણ આ બધાનું સીધામા સીધું કારણ જે છે તે જ સૌથી ભયાનક છે. પ્રજાના વિચારી વર્ગને અહિંસા અળખે પડી હોય એમ જણાય છે. આ લોકોને હજુ અમદાવાદ તથા વીરમગામનાં રમખાણો પછીના, ત્યાર પછી મુંબઇના હુલ્લડ પછીના અને અંતે ચૌરીચોરાના કાંડ પછીના મારા સત્યાગ્રહને મુલ્તવી રાખવાના પગલાનું રહસ્ય સમજાયું નથી. તેમાં છેલ્લા કાંડ વેળાનું પગલું એ હદ હતી. બસ. વિચારી લોકોને લાગ્યું કે હવે ટુંક વખતમાં સત્યાગ્રહની—અને તેથી અલબત્ત સ્વરાજની પણ—બધી આશા ફોગટ છે. અહિંસાને વિષે તેમની શ્રદ્ધા 'મુખમેં રામ' હતી. બે વર્ષ ઉપર એક મુસલમાન મિત્રે દિલ ખોલીને મને કહેલું 'હું તમારા અહિંસાધર્મમાં માનતો નથી. અને બીજા નહિ તો છેવટ મારા મુસલમાનભાઇઓને તો હું એ શીખવા દેવા ન જ ઇચ્છું. હિંસા એ જ જીવનનો નિયમ છે. તમે કરો છો એવા અર્થવાળા અહિંસાધર્મ મારફતે સ્વરાજ મળવાનું હોય તો તે મારે ન જોઇએ. મારે તો મારા શત્રુને પેટ ભરીને ધિક્કારવો જોઇએ.' આ મિત્ર એક પ્રામાણિક શખ્સ છે. મને એમને માટે ખૂબ આદર છે. બીજા એક મારા બહુ ભારે મુસલમાન મિત્રને વિષે પણ

આવી જ વાત આવી છે. વાત ખોટી પણ હોય, પણ વાત લાવનાર શખ્સ એવા નથી.

હિંદુ ઘૃણા

અને અહિંસા પ્રત્યેની આ ઘૃણા કંઈ મુસલમાનોમાં જ જોવામાં આવે છે એમ નથી. હિંદુ મિત્રોએ એ જ વાત બનતા લગી કંઇક વધારે જ ઝનૂનપૂર્વક મને કરી છે. કેટલાકે અહિંસા-ધર્મની એના પરાકાષ્ઠાના સ્વરૂપમાં હું હિમાયત કરૂં છું એ કારણસર પોતાને હિંદુ તરીકે ઓળખાવવાના મારા હકમાંથી પણ મને બાતલ કર્યો છે! તેમનું કહેવું છે કે હું પ્રચ્છન્ન ખ્રિસ્તી છું. મને ગંભીરપણે કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવદ્‌ગીતામાં શુદ્ધ નિર્ભેળ અહિંસાધર્મ ઉપદેશેલો છે એવો ગીતાનો અર્થ કાઢવામાં હું ગીતાના અર્થનો ચોખ્ખો અનર્થ કરૂં છું. મારા કેટલાક હિન્દુ મિત્રો મને કહે છે કે અમુક સંજોગોમાં હિંસાને ભગવદ્‌ગીતાએ માણસના ધર્મ તરીકે લેખી છે ને તેના પર તેની ફરજ મૂકી છે. થોડા જ દિવસની વાત ઉપર એક ભારે વિદ્વાન શાસ્ત્રીએ ગીતાના મારા અર્થને રોષપૂર્વક તરછોડી કાઢીને મને કહ્યું હતું કે 'ગીતામાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિ વચ્ચેનો સનાતન ઝગડો વર્ણવ્યો છે અને ગીતામાં આપણી ભીતર રહેલી આસુરી સંપત્તિને જ વગર સંકોચે ને વગર દયાએ નિર્મૂળ કરવાની ફરજ કહેલી છે' એવો કેટલાક ટીકાકારોએ કાઢેલો ગીતાર્થ યથાર્થ લેખવાને મુદ્દલ આધાર નથી.

અહિંસા વિરૂદ્ધના આ બધા અભિપ્રાયોને આટલા વિગતવાર આપું છું કારણ કે પ્રજાકીય સવાલનું જે તારણ મારી પાસે છે તે જો સમજવું હોય તો ઉપલા અભિપ્રાયો પણ સમજવાની અગત્ય છે.

આમ હું આજે જે દેખાવ મારી આસપાસ ભાળી રહ્યો છું તે અહિંસાની ભાવનાના ફેલાવ સામે એક જબ્બર પ્રતિકારની ભાવના છે. હિંસાનો જબરદસ્ત મોજો આવી રહ્યો હોય એમ મને થાય છે. હિંદુમુસલમાન વિખવાદ એ અહિંસાને વિષે ફેલાએલી બેદિલીનું એક તીવ્ર સ્વરૂપ છે.

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં મારૂં પોતાનું લેખું ન જ થવું જોઇએ. મારો ધર્મ એ મારી અને મારા સરજનહાર વચ્ચેની બાબત છે. જો હું હિંદુ હોઇશ તો આખો હિંદુસંસાર મારો ત્યાગ કરે તોપણ હું હિંદુ મટવાનો નથી. છતાં હું એટલું તો અવશ્ય કહીશ કે અહિંસા જ બધા ધર્મોનું અંતિમ લક્ષ્ય છે.

મર્યાદિત અહિંસા

પણ હિન્દુસ્તાનને તો મેં ઉપર આરોપ કરવામાં આવ્યો છે એવો પરાકાષ્ઠાની હદનો અહિંસાધર્મ સ્વીકારવાનું કદિ જ કહ્યું નથી અને તે બીજા કોઇ કારણસર નહિ તો એટલા જ કારણસર કે એ પ્રાચીન સંદેશો આજની દુનિયાને ફરી એકવાર આપવાને હું મને પોતાને પૂરતો લાયક ગણતો નથી. હું માનું છું કે બુદ્ધિથી હું એને પૂરેપૂરો સમજી ગયો છું અને મારા અંતઃકરણમાં એ ઠસ્યો છે; છતાં હજુ એ મારા રોમેરોમને વ્યાપી વળ્યો નથી. અને જે વસ્તુને મેં મારી પોતાની જીંદગીમાં વારંવાર કરી–તપાસી–નથી જોઇ એવી કોઇ પણ વસ્તુ લોકોને કરવાનું ન કહેવામાં જ મારા કાર્યની મજબૂતી રહેલી છે એમ હું માનું છું. વળી આજે હું મારા દેશબંધુઓને અહિંસાધર્મ અંગીકારવા વીનવી રહ્યો છું તે તેમના છેલ્લા અને સર્વોપરી ધર્મ તરીકે નહિ પણ કોમ કોમ વચ્ચેના વહે-

વારમાં પોતાનું આચરણ ઘટતું રાખવા અને સ્વરાજ મેળવવા પૂરતો જ સ્વીકારવા સૂચવી રહ્યો છું. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, શીખ, પારસી—સૌ કોમોએ એકબીજી કોમો જોડેના આપસના મતભેદ માથાં ભાંગીને ન જ પતાવવા જોઇએ. સ્વરાજ મેળવવાનાં આપણાં સાધન પણ હિંસારહિત હોવાં જોઇએ. આ માર્ગને હિંદુસ્તાન આગળ નબળાના હથિયાર તરીકે નહિ પણ સબળાના હથિયાર તરીકે જ મૂકવાની હું હિમ્મત કરૂં છું. હિંદુમુસલમાનને 'ધર્મની વાતમાં જોરાવરી ન કરવા'ના પ્રલાપ કરતા હમેશાં સાંભળીએ છીએ. પણ જો કોઇ હિંદુ એક ગાયને બચાવવા ખાતર એક મુસલમાનનો જાન લેવા તૈયાર થાય તો એ ધર્મની વાતમાં જોરાવરી નહિ તો બીજું શું છે ? એ તો કોઇ મુસલમાનને જબરાઇથી વટલાવીને હિંદુ બનાવવા જેવું જ થયું. તે જ પ્રમાણે જો મુસલમાનો હિંદુઓને મસ્જિદ આગળ વાજાં વગાડતાં જબરાઇથી અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે પણ જોરાવરી નહિ તો બીજું શું છે ? ધર્મ તો એમાં રહેલો છે કે ચાહે તેવડી ગડબડ અને ઘોંઘાટ વચ્ચે પણ માણસ પોતાની ઇશ્વરપ્રાર્થનામાં તલ્લીન થાય. જો આપણે આપણી ધાર્મિક ઇચ્છાઓની બાબતમાં એકબીજા પર જોરાવરી કરીને સામા પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવવાના વ્યર્થ પ્રયત્નો કરવાનું આમને આમ ચાલુ રાખીશું તો ભાવિ પ્રજા આપણ બન્ને કોમોને અધર્મી જંગલીઓ તરીકે જ ઓળખશે. વળી એક લાખ અંગ્રેજોને ઠેકાણે આણવા સારૂ ત્રીસ કરોડની પ્રજાએ જોર વાપરવાનો વિચાર કરતા લાજી મરવું જોઇએ. એ લાખ લોકોનાં હૃદયમન પલટાવી દેવાં અગર તો તમારી તેવી ઇચ્છા હોય તો તેમને દેશમાંથી વદાય કરી દેવા, એવડા કામને સારૂ આપણને

તલવારની નહિ, નિશ્ચયમાત્રની જરૂર છે. એ નિશ્ચયના વાખા હશે તો તલવાર સુદ્ધાં આપણાથી કદિ ખેંચી શકાવાની નથી. વળી જો આપણે નિશ્ચયબળ કેળવશું તો તે સાથે જ આપણે જોઇશું કે આપણે તલવારની જરૂર રહી નથી.

આમ ઉપર જણાવ્યા હેતુઓની સિદ્ધ પૂરતો અહિંસાતત્ત્વનો સ્વીકાર એ આપણી પ્રજાકીય હસ્તીની સાવ કુદરતી અને તેટલી જ આવશ્યક શરત છે. એ દ્વારા જ આપણે આપણા સામુદાયિક શરીરબળનો વધુ સારો ઉપયોગ કરતાં શીખીશું. અત્યારે તો આપણે એ બળ કેવળ આપસમાં લડી મરવામાં જ વેડફી રહ્યા છીએ અને પરિણામે એવા પ્રત્યેક ટંટા પછી દરેક પક્ષ વધુને વધુ ક્ષીણ બને છે. વળી તલવારબળની દરેક રાજક્રાંતિ પણ જો સમસ્ત પ્રજા તેની પાછળ ન હોય તો ચોખ્ખું ગાંડપણ જ લેખાવું જોઇએ. અને જો પ્રજા પૂરેપૂરી પાછળ હોય તો તો અસહકારના પણ લગભગ કોઈ પણ કાર્યક્રમ મારફત એ જ હેતુ એક પણ લોહીનું ટીપું પાડયા વગર પ્રજા બર લાવી શકે છે.

હું નથી કહેતો કે 'લૂંટારા અને ચોરની જોડે અગર તો પરદેશીઓ હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવે તો તેમની જોડે પણ તમે અહિંસાધર્મથી વર્તો.' પણ એવા સંકટની વેળાએ આપણે વધુ કુશળતાપૂર્વક સામા થઇ શકીએ એટલા ખાતર પણ આપણે આપણા જુસ્સાને અંકુશમાં રાખતાં શીખવું જરૂરી છે. જરા જરા વાતમાં તલવાર ઉગામવી એ બળની નહિ પણ નિર્બળતાની નિશાની છે. આપસના મુક્કાબાજી એ શરીરબળની નહિ પણ સ્ત્રૈણપણાની તાલીમ છે. હું સૂચવી રહ્યો છું એ અહિંસાના માર્ગમાં નિર્બળતાનો ભય જ નથી એટલું જ નહિ પણ

એ જ માર્ગે, જો પ્રજા તેવું ઇચ્છશે તો, સંકટ સમયે નિયમબદ્ધ એકત્રિત થઈ સંયમપૂર્વક શરીરબળ વાપરી શકશે.

એક ભ્રમણા

જેઓ એમ માની રહ્યા છે કે અહિંસાની કેળવણીથી આપણે પ્રમાદી અને અકર્મણ્ય બનવા લાગ્યા છીએ તેઓ જો ક્ષણવાર પણ વિચાર કરી જોશે તો તેઓ જોશે કે આપણે ખરા અર્થમાં કદિ પણ અહિંસાપરાયણ બન્યા જ નથી. આપણે પ્રત્યક્ષ શારીરિક હિંસા નથી કરી એ સાચું, પણ આપણા હૈયામાં તો હિંસા ધુંધવાઈ રહી છે. જો આપણે શુદ્ધ મનથી આપણા વિચાર તેમજ વાણીનું એવા રીતે નિયમન કર્યું હોત કે તેમનો આપણી કરણી જોડે સંપૂર્ણપણે મેળ રહેત તો આજે આપણને જે થાક લાગ્યો છે તે સ્થિતિ કદિ આવત નહિ. જો આપણે આપણા અંતરાત્માને વફાદાર રહ્યા હોત તો અત્યાર લગીમાં આપણે એનમૂત હેતુબળ તેમજ નિશ્ચયબળ કેળવી લીધું હોત.

અનિવાર્ય શરત

અહિંસાને લગતી આ ભ્રમણાનું મેં આટલું લંબાણપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે કારણ મારી ખાત્રી છે કે જો આપણે ફરી એકવાર અહિંસાધર્મમાં, ઉપર જણાવી ગયો તે બે હેતુની સિદ્ધિ પૂરતા જ શ્રદ્ધાવાળા (જો કદિ અગાઉ સાચે જ શ્રદ્ધાવાળા હતા તો) થઈ શકીએ તો અત્યારે હિંદુમુસલમાન કોમ વચ્ચે વર્તી રહેલ વિખવાદ મોટેભાગે શમી જાય, કારણ મારા અભિપ્રાય મુજબ બન્ને કોમોના આપસના સંબંધને વિષે અહિંસાનું પાલન એ વિખવાદના ઇલાજ શોધનારી કોઈ પણ વિષ્ટિને સારૂ અગાઉથી જરૂરી એવી અનિવાર્ય શરત છે. બન્ને કોમ વચ્ચે આટલી તો સામાન્ય સમજૂતી થએલી

હોવી જ જોઇએ કે ગમે તેમ થાય તોપણ બેમાંથી એકે પક્ષ નિરંકુશ બની કાયદો પોતાના હાથમાં ન જ લે, પણ જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે ક્યાંએ ઝગડો ઉભો થાય ત્યાં કજીઆના બધા મુદ્દા પંચ પતાવે; અગર તો, જો મજકુર પક્ષો તેમ ઇચ્છે તો, અદાલતમાં જાય. કોમોના આપસના વહેવારને સારૂ તો અહિંસાનો કુલ અર્થ આટલો જ છે; આથી લેશમાત્ર વધુ નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જેમ દુન્યવી વહેવારની બાબતોમાં આપણે એક બીજાનાં માથાં ભાંગવા તૈયાર નથી થઈ જતા તેમ ધાર્મિક બાબતોમાં પણ ન જ થઇએ. આટલો એક જ કરાર બધા પક્ષો વચ્ચે તત્કાળ જરૂરી છે અને જો આટલું આપણે કરી શકીશું તો મારી ખાત્રી છે કે બાકીનું બધું એની મેળે આવી મળશે.

આ આરંભની શરત કબૂલ રાખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આપણે નથી કોમી ગેરસમજો દૂર કરવાને જરૂરી વાતાવરણ ઉભું કરી શકવાના કે નથી કશી કાયમની માનભરી સમાધાની પર આવી શકવાના.

ગુંડ અને બીકણ

પણ બન્ને કોમો આ આરંભની શરત સ્વીકારવાની બાબતમા સહમત થાય તથાપિ બન્ને કોમો વચ્ચેના વિખવાદ કરાવનારાં બીજાં જે કેટલાંક હરહમેશના કારણો છે તેનો વિચાર કરીએ. મને છાંટાભાર શંકા નથી કે હિન્દુમુસલમાન ટંટાના દાખલાઓમાં હિન્દુ જ મોટેભાગે મોળો નીવડે છે. મારો જાતિઅનુભવ એ અભિપ્રાયને દૃઢ કરે છે કે મુસલમાન એક સામાન્ય નિયમ તરીકે ગુંડ હોય છે અને હિંદુ સામાન્યપણે બાયલો હોય છે. રેલગાડીઓમાં, રસ્તાઓ પર તેમજ આવા જે કેટલાક કજીઆઓ પતાવવાની મને તક મળી છે તેમાં બધે મેં આ જોયું છે. વળી

પોતાની નામર્દીને સારૂ હિંદુએ મુસલમાનને દોષ દેવો લાજમ છે શું ? જ્યાં બીકણ વસતા હોય ત્યાં ગુંડ પણ હોવાના જ. કહે છે કે સહરાનપૂરમાં મુસલમાનોએ ઘર લૂંટયાં, તિજોરીઓ તોડી, અને એક દાખલામાં તો એક હિંદુ સ્ત્રીની લાજ પણ લૂંટવામાં આવી. આમાં દોષ કોનો ? બેશક, આમાં મુસલમાનો તો પોતાના અઘોર પશુકૃત્યનો કોઈ રીતે બચાવ ન જ કરી શકે પણ હું પોતે તો મુસલમાનો ઉપર તેમની ગુંડાશાહી માટે રોષે ભરાવા કરતાં એક હિંદુ તરીકે ત્યાંના હિંદુઓની નામર્દીનો વિચાર કરી વધુ શરમાઉં છું. જેમનાં ઘર લૂંટાયાં તેઓ પોતાના માલમિલ્કતના રક્ષણનો પ્રયત્ન કરતાં મૂઆ કેમ નહિ ? જે બહેનની લાજ લૂંટાઈ તેનાં સગાંસંબંધી તે વેળાએ ક્યા જઇ ભરાયા હતાં ? તેઓ પોતાની કશી કેફીયત રજૂ કરવાને જવાબદાર નથી શું ? મારા અહિંસાધર્મમાં સંકટ વેળાએ પોતાનાં વ્હાલાઓને વાલાં મેલી ન્હાસી છૂટવાને સ્થાન નથી. મારવું અગર તો નામરદાઇપૂર્વક ન્હાસી છૂટવું એ બે વચ્ચે જ જ્યા પસંદગી કરવાની છે ત્યાં મારો માર્ગ મારવાનો હિંસામાર્ગ પસંદ કરવા કહેનારો છે. કારણ આંધળાને હું સૃષ્ટિસૌંદર્યની મજા નિરખતાં શીખવી શકું તો નામર્દને હું અહિંસાધર્મ શીખવી શકું. અહિંસા તો શૌર્યની કમાલ છે; અને મને જાતિ અનુભવ છે કે હિંસાના માર્ગમાં ઉછેરીને કેળવાએલા માણસોને અહિંસાના માર્ગનું ચડિઆતાપણું પૂરવાર કરી બતાવવામાં મને કશી મુશ્કેલી નડી નથી. હું જાતે વર્ષો સુધી બ્હીકણ હતો અને મને જાતિઅનુભવ છે કે એ દિવસોમાં હિંસાવૃત્તિ મારામાં રહ્યાં કરતી; અને જ્યારે મારૂં બ્હીકણપણું મેં ખંખેરી કહાડ્યું ત્યારે જ હું અહિંસાની કિંમત આંકતાં શીખ્યો. જે હિંદુઓ પોતાની ફરજનું સ્થાન ભયની વેળાએ છોડી ન્હાસી ગયા તેઓ

કંઇ પોતે અહિંસાવૃત્તિને કારણે સામા ઉપર ઘા કરવાને નારાજ હતા એટલા સારૂ નહિ પણ પોતે મરવાને અગર તો જખમી થવાને કે માર ખાવાને સુદ્ધાં રાજી નહોતા એટલા સારૂ ન્હાસી ગયા. સસલું શિકારી કૂતરાને જોઇ જીવ લઇને ન્હાસી છૂટે છે તે ખાસ અહિંસાધર્મથી પ્રેરાઇને નથી ન્હાસી છૂટતું. બાપડા પ્રાણીનાં પેલા ડાઘીઆને જોતાની સાથે હાજાં ગગડી જાય છે, અને તેથી જ તે જીવને ખાતર ન્હાસી છૂટે છે.

જે હિંદુઓ પોતાના જીવ બચાવવા ખાતર ન્હાસી ગયા તેઓ જો ઉઘાડી છાતીએ અને હસ્તે ચ્હેરે પોતાની જગ્યાએ ઉભા રહ્યા હોત અને જ્યાંના ત્યાં રહી મૂઆ હોત તો તેઓ ખરા અહિંસાવાદી ગણાત, તેમના જશને પાર ન રહેત, હિંદુ ધર્મ તેમના થકી ઉજળો થાત અને તેમના પર હુમલો કરનારા મુસલમાનો તેમના મિત્ર બનત. જો તેઓ પોતાની જગ્યાએ જેમના તેમ ઉભા રહ્યા હોત અને ઘા સામો ઘા વાળ્યો હોત તોપણ તેમણે ઓછું ઉજ્જવળ અને છતાં સંપૂર્ણ વખાણવા લાયક આચરણ કર્યું ગણાત. જો હિંદુઓ ગુંડા મુસલમાનોને પોતાના અંકિત મિત્ર બનાવી મૂકવા માગતા હોય તો તેમણે ભારેમાં ભારે જોખમ વચ્ચે દૃઢપણે ઉભા રહીને મરવાની કળા હાંસલ કર્યે જ છૂટકો છે.

અખાડા

પણ આનો રસ્તો અખાડા કાઢયામાં નથી. મને અખાડાઓનો દ્વેષ નથી. ઉલટું શારીરિક તાલીમને સારૂ હું તેમને ઇચ્છું છું, અને એ ઉદ્દેશને ખાતર તો સૌને સારૂ એ જોઇએ જ. પણ જો એ હિન્દુમુસલમાન ઝગડાઓ વેળાએ રક્ષણની તૈયારી તરીકે કાઢવામા

આવતા હોય તો તે ચોક્કસ નિષ્ફળ નીવડવાના. મુસલમાનો પણ એ જ દાવ કયાં ખેલી શકે એમ નથી? અને આવી છૂપી કે જાહેર તૈયારીઓ માત્ર શંકા અને રોષ ઉત્પન્ન કરવાનાં જ નિમિત્ત બને છે. રોગનું ઓસડ એ નથી. કોમના થોડા પણ વિચારવાન માણસોએ પંચનું તત્વ લોકપ્રિય અને ફરજીયાત કરીને એવા ઝગડા અશક્ય કરી મેલવા જોઇએ.

નામરદાઇનું ઓસડ શારીરિક કસરત નથી પણ ભય અને સંકટ ખેડવાનો શોખ કેળવવો એ છે. જ્યાં સુધી મધ્યમ વર્ગના હિંદુઓમાં માબાપો જાતે બ્હીકણ છે અને જ્યાં સુધી તેઓ પોતાનાં ઉમ્મરે પહોંચેલ છોકરાંઓને સુદ્ધાં તકીઆતળાઇઓ ઉપર મુલાયમ બન્યા રાખીને પોતાનું બીકણપણું તેમનામાં ઉતારવાનું ચાલૂ રાખશે ત્યાં સુધી તેમનામાં ભયથી ન્હાસવાની અને જોખમ ન ખેડવાની વૃત્તિ કાયમ રહેશે. હિન્દુઓએ પોતાનાં બાળકોને વીલાં એકલવાયાં મેલવાની હિમ્મત કરતા, તેમને જોખમો ખેડવા દેતા અને તેમ કરતાં પ્રસંગોપાત્ત જીવ ખોઇ બેસવા દેતાં શીખવું જ પડશે. એકાદ વામનજી બાંધાના શરીરમાં પણ શેરદિલ વસી શકે છે. એથી ઉલટું પહાડ જેવા ઝુલુઓને પણ અંગ્રેજ છોકરાઓ આગળ બીકના માર્યા કોકડું વળી જતાં મેં જોયા છે. દરેક ગામડાને પોતાના બડ શોધી લેવા રહ્યા છે.

દ્વેષનાં બીજ

ગુંડાઓનો દોષ કાઢવામાં પણ ભૂલ રહેલી છે. આપણે તેમને સારૂ અનુકુળ વાતાવરણ ઉભું ન કરીએ ત્યાં સુધી તેઓ કદાપિ ગુંડાશાહી નથી કરતા. ૧૯૨૧ માં શાહજાદાના આગમનને દિવસે મુંબઇમાં જે બન્યું તે મેં નજરે જોયું છે. આપણે બીજ વાવ્યાં

અને ગુંડાઓએ લણણી કરી. આપણા લોકો તેમની પાછળ હતા. મુલતાન, સહરાનપુર અને બીજે જે અત્યાચાર થયા તે સારૂ આબરૂદાર મુસલમાનો (એક જ દાખલામાં બધા એમ નહિ) ને જવાબદાર ગણવામાં મને સંકોચ નથી થતો. તે જ રીતે કતારપુર અને આરાના અત્યાચારોને સારૂ હું ત્યાના આબરૂદાર હિન્દુઓને જવાબદાર ગણું છું. પલવલમાં મુસલમાનોને કાચીને બદલે પાકી મસ્જિદ બાંધતા આપણે અટકાવ્યા છે એ જો સાચું છે તો આ કામ ગુંડાઓ અને મવાલીઓએ નથી કર્યું, પણ આબરૂદાર હિંદુઓને જ આ બનાવને સારૂ જવાબદાર ગણવા રહ્યા છે. આબરૂદાર વર્ગને હંમેશાં દોષવેગળો રાખવાની આપણામાં ઘર કરી બેઠેલી પ્રથાને આપણે દૃઢતાપૂર્વક તોડવી જ ઘટે છે.

આથી હું માનું છું કે જો હિંદુઓ પોતાના રક્ષણને સારૂ હિંદુ ગુંડાઓને સંગઠિત કરશે તો તેમાં તેઓ મોટી ભૂલ ખાશે. તેમ કરીને તેઓ ઓલમાંથી નાકળીને ચૂલમાં પડશે. વાણીઆ બ્રાહ્મણે અહિંસાને માર્ગે નહિ તો હિંસાનો આશ્રય કરીને પણ પોતાનું રક્ષણ કરતાં શીખ્યે અને નહિ તો પોતાની વહુદીકરીઓ તેમજ માલમિલ્કત ગુંડાઓને હાથ સોંપ્યે જ છૂટકો છે. આ ગુંડાઓને એક સ્વતંત્ર કોમ તરીકે લેખવા રહ્યા છે, પછી તેઓ મુસલમાન હો કે હિંદુ.

અસ્પૃશ્યોનો ઉપયોગ

હજુ થોડા જ દિવસની વાત ઉપર એક જગ્યાને વિષે મોટા અભિમાનપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું હતું કે મજકુર ગામમાં અસ્પૃશ્યોના રક્ષણ હેઠળ (કારણ આ અંત્યજોમાં મરણભય નહોતો) એક

હિંદુ વરઘોડો મુસલમાનોની મસ્જિદ આગળ થઈને વગર ઇજાએ વિજયનાં વાજાં વગાડતો વગાડતો પસાર થયો હતો!

પવિત્ર કાર્યનો આ એક અત્યંત હીન દુન્યવી ઉપયોગ કહેવાય. આપણા અસ્પૃશ્ય ભાઈઓના આવા આપમતલબી ઉપયોગથી નથી સામાન્ય હિંદુધર્મની કશી સેવા થવાની કે નથી ખાસ અસ્પૃશ્ય વર્ગોની કશી સેવા થવાની. આવી શંકાભરી ઢબે રક્ષાએલા બે ચાર વરઘોડા બે ચાર મસ્જિદો આગળ થઈને વગર-અડચણે પસાર થઈ ગયા તોયે શું? એથી બન્ને કોમો વચ્ચેના અત્યારના વિખવાદમાં ઉમેરો જ થવાનો; અને હિંદુધર્મને પણ એમાં હીણપત જ છે. જો મધ્યમવર્ગના ઉજળીઆત હિન્દુઓને મુસલમાનોના વિરોધ સામે થઈને પણ વાજાં વગાડવા જ હોય તો તેમણે જાતે જ માર ખાવા તયાર થવુ જોઈએ અગર તો માનભરી રીતે મુસલમાનો જોડે મિત્રાચારી કરી લેવી જોઈએ.

દલિત વર્ગોની બાબતમાં તો આપણે આટલો કાળ તેમના ઉપર જે અન્યાયો ગુજાર્યા અને જે હજી તેમના ઉપર ચાલૂ રાખીએ છીએ, તેનું આપણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું રહ્યું છે. આમ આપણે આપણા માથાપરનું કરજ ફેડવાની જે વાત છે તેમાં વળતરની આશાનો સવાલ હોય જ નહિ. આવી સ્થિતિમાં આપણે આપણી નામર્દાઈ ઢાંકવાના કામમાં તેમનો ઉપયોગ કરીને તો તેમનામાં જૂઠી આશાઓનાં બીજ વાવીશું—જે આશાઓને આપણે કદિ પાર પાડી શકવાના નથી. અને ઇશ્વર જો આનો બદલો આપણી પાસેથી લે તો તેમના પ્રત્યેની આપણી અમાનુષ વર્તણુકની એ યોગ્ય સજા ગણાય. જો હિંદુ સમાજમાં મારૂં કશું ચલણુ હોય તો મારી હિંદુઓને વીનવણી છે કે મુસલમાનોના

હુમલા સામે ઢાલ તરીકે અસ્પૃશ્યોનો આવો ઉપયોગ કરવાનો વિચાર તેઓ કદિ ન કરે.

અણવિશ્વાસનો હંગામ

હિંદુમુસલમાન વિખવાદનું બીજું સબળ કારણુ આપણા સારામાં સારા લોકમાં પણ સામી કોમને વિષે દિનપ્રતિદિન વધતો જતો અણવિશ્વાસ. મને પં. માલવિયાજીને વિષે ચેતવણી આપવામાં આવી છે ! તેમના હેતુઓ છૂપા છે એવો તેમના પર આરોપ છે. એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે માલવિયાજીને મુસલમાનો પ્રત્યે મિત્રભાવ નથી. એમને મારા પ્રજા ઉપરના વજનની પણ ઈર્ષ્યા થાય છે એટલે સુધી આ આરોપો ગયા છે ! હું ૧૯૧૫માં હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો ત્યારથી હું પં. માલવિયાજીના નિકટ સંબંધમાં રહ્યો છું અને તેમને ખૂબ ઓળખું છું, તેમના ગાઢ પરિચયમાં હું આવ્યો છું. હું એમને હિંદુના સંસારની શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિઓમાંના એક ગણું છું. જૂના આચારવાળા છતાં ઉદારમાં ઉદાર વિચાર ધરાવનારા તેઓ છે. તેઓ મુસલમાન કોમના શત્રુ નથી જ. એમનામાં કોઈની ઈર્ષ્યા સંભવે જ નહિ. એમનું હૃદય એવડું વિશાળ છે કે તેમાં એમના શત્રુઓને પણ સ્થાન મળી શકે એમણે સત્તાનો લોભ કદિ ધર્યો નથી અને જે સત્તા તેઓ અત્યારે ધરાવી રહ્યા છે તે પણ લાંબા કાળ સુધીની માતૃભૂમિની તેમની અખંડ સેવાનું ફળ છે. આવી સેવાનો દાવો આપણામાંથી ઘણા જ થોડા કરી શકે. એમની અને મારી વચ્ચે સ્વભાવનો ભેદ છે પણ નાતો બે સગાભાઈ જેવો છે. અમારી વચ્ચે કોઈ દિવસ સ્હેજ પણ ખટાશ કે કલેશ થયાનું મારી જાણમાં નથી. અમારા માર્ગ જુદા હોવાથી અમારા બે વચ્ચે હરીફાઈનો અને તેથી ઈર્ષ્યાનો સવાલ જ ઉદ્‌ભવી શકે નહિ.

લાલાજી

બીજો અણવિશ્વાસ લાલાજી વિષે છે. મેં તો લાલાજીને બાળકના જેટલા ખુલ્લા દિલના ભાળ્યા છે. એમના ત્યાગને લગભગ જોડ નથી કહું તો ચાલે. હિંદુમુસલમાન પ્રશ્ન વિષે એકવાર નહિ પણ અનેક વેળા મારે એમની જોડે વાતો થઇ છે. મુસલમાન પ્રત્યે એમનામાં વેરભાવનો ગંધ સરખો નથી છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે હિંદુમુસલમાન એકતા તાબડતોબ થઇ જવા વિષે એઓ શંકિત છે. એઓ પ્રભુ પાસે માર્ગની પ્રાર્થના કરે છે. પોતે શંકિત છતાં હિંદુમુસલમાન એકતામાં માને છે, કારણકે તેમણે મને કહ્યું તેમ તેઓ સ્વરાજમાં માને છે. તેઓ સ્વીકારે છે કે એવી એકતા વગર સ્વરાજ સ્થપાઇ શકે નહિ. માત્ર એ સ્વરાજ કયાં સાધનોથી અને કયારે મળે તે એઓ જાણતા નથી. મારૂં તારણ તેમને ગમે છે પણ હિંદુઓ તે સમજશે કે કેમ અને સમજશે તો તેઓ કહે છે તેમ એમાં રહેલી ઉદાત્તતાની કદર બુઝશે કે કેમ એ વિષે એમને શંકા છે. અહીં હું એટલું પણ કહી દઉં કે હું પોતે મારા તારણને ઉદાત્ત કહેતો નથી. મારે હિસાબે તો એ કેવળ ન્યાય્ય અને વહેવારૂ તારણ છે.

આર્યસમાજ

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી તો ઘણાને ચોખ્ખા ભયમૂર્તિ છે. હું જાણું છુ કે એમનાં ભાષણો ઘણીવાર કોઇને રોષ ચડે એવાં હોય છે. પણ એમને સુદ્ધાં હિંદુમુસલમાન એકતા તો જોઇએ છે જ. દુર્ભાગ્યે એઓ માને છે કે એકેએક મુસલમાનને આર્ય બનાવી લઇ શકાય, જેમ કદાચ ઘણાખરા મુસલમાનો માને છે કે દરેક ગેરમુસ્લીમ કોઇને કોઇ દિવસે મુસલમાન ધર્મમાં ભળશે. શ્રદ્ધાનંદજી

નીડર અને બહાદુર નર છે. એકલે હાથે ગંગાજીના કિનારા પર તરાઇના જંગલને એમણે એક ધીકતા ગુરૂકુળમાં ફેરવી નાંખ્યું. એમને પોતાને વિષે અને પોતાના કાર્યને વિષે શ્રદ્ધા છે પણ એઓ ઉતાવળીઆ છે અને સ્હેજમાં ઉશ્કેરાય છે. આર્યસમાજની પરંપરાનો વારસો એમનામા ઉતર્યો છે. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી માટે મને અત્યંત આદર છે. હું માનું છું કે એમણે હિંદુધર્મની ભારે સેવા બજાવી છે. એમના શૂરાતન વિષે કોઇથી સવાલ કરાય એમ જ નથી. પણ એમણે પોતાના હિંદુધર્મને સાંકડો કરી નાંખ્યો છે. આર્યસમાજનો ગ્રંથસાહેબ 'સત્યાર્થપ્રકાશ' મેં બે વાર વાંચ્યો છે. યેરવડા જેલમા નિવૃત્તિ હતી ત્યારે તેની ત્રણ નકલો મિત્રોએ મને મોકલેલી. આવા મહાન સુધારકને હાથેથી લખાએલો આટલો નિરાશાદાયક ગ્રંથ મે બીજો નથી જોયો. એમણે સત્યની અને નર્યા સત્યની જ હિમાયત કરવાનો દાવો કર્યો છે પણ તેમ કરવા જતાં તેમણે અજાણ્યે જૈનધર્મ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તીધર્મ અને ખુદ હિન્દુધર્મના પણ અર્થના અનર્થ કર્યા છે. જેને આ ધર્મોની છેક સામાન્ય પણ ઓળખાણ છે તે આ મહાન સુધારક કેવી ભૂલોમાં તણાયા છે એ સ્હેજે જોઈ શકે છે. તેમણે દુનિયા ઉપરના એક સૌથી વધારેમાં વધારે સહનશીલ અને ઉદાર ધર્મને સાંકડો કરી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને જો કે પોતે મૂર્તિભંજક હતા તોપણ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મરૂપે મૂર્તિપૂજા સ્થાપવામાં જ એમનો પ્રયત્ન પરિણમ્યો છે. કારણ તેમણે વેદોના અક્ષરે અક્ષરને ઇશ્વર સ્વરૂપ બનાવી દીધો અને આજના જમાનામાં વિજ્ઞાને કરેલી એકેએક શોધો વેદોમાં મોજૂદ છે એમ સિદ્ધ કરવા મહેનત કરી. આજે આર્યસમાજની જે પ્રતિષ્ઠા છે તે મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ 'સત્યાર્થ પ્રકાશ'ના

શિક્ષણના ગુણને લઇને નથી પણ તેના સંસ્થાપકના મહાન અને ઉદાત્ત ચારિત્રને લઇને છે. જ્યાં જ્યાં તમે આર્યસમાજને જોશો ત્યાં ત્યાં ચેતન અને પ્રાણ જોવામાં આવશે. આમ છતાં સંકુચિત દૃષ્ટિ અને વિવાદપ્રિય સ્વભાવને લઇને તેઓ અન્ય વર્ગના લોકો જોડે અને કોઇ ન મળે ત્યારે પરસ્પર કજીઆ કરે છે.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીનામાં આ જુસ્સાનો ઠીક-ઠીક અંશ છે જ; પણ આ બધા દોષો છતાં હું એમને અસાધ્ય વ્યક્તિ નથી માનતો. બનવાજોગ છે કે આર્યસમાજના અને સ્વામીજીના આ વિવેચનથી તેઓ રોષે ભરાય. મારા મનમાં તો તેમને દુખવવાની રહેજ પણ ઇચ્છા નથી એ કહેવાની જરૂર ન હોય. હું સમાજીસ્ટોને ચાહું છું, કારણ મારા ઘણા સાથીઓ એમાંના છે. સ્વામીજીને તો હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતો ત્યારથી જ ચાહતાં શીખ્યો છું; અને જોકે હવે હું એમને વધુ સારી રીતે ઓળખતો થયો પણ એટલે કંઇ મારો એમના પ્રત્યેનો પ્રેમ ઓછો થયો છે એમ નથી. મારા પ્રેમે જ મને બોલાવ્યો છે.

શ્રી. જેરામદાસ

મારા ઉપર જે હિંદુઓ વિષે ચેતવણીઓ આવી છે તેમાંના છેલ્લા જેરામદાસ અને ડૉ૦ ચોઇથરામ છે. જેરામદાસને નામે તો હું સોગન ખાઉં. એમના કરતાં વધુ સાચા ગૃહસ્થને મારી જીંદગીમાં હું હજી મળ્યો નથી. જેલમાંની એમની વર્તણૂક પર અમે સૌ મુગ્ધ હતા. એમના સદાચરણને મર્યાદા નહોતી. એમનામાં મુસલમાન વિરૂદ્ધ ભાવનાનો છાંટો સરખો નથી. ડૉ૦ ચોઇથરામનો મને પરિચય જોકે વહેલો થએલો તોપણ હું એમને એટલો સંપૂર્ણતાયે જાણતો નથી, પણ જેટલું જાણું છું તેટલા ઉપરથી હિંદુમુસલમાન

એકતાના હિમાયતી શિવાય બીજા કશા તરીકે તેમને ઓળખવાની હુ ના પાડું છું. આ નામાવલિ મેં પૂરી તો નથી જ કરી. મને લાગે છે તે એટલું જ કે જો આ બધા હિન્દુઓ તેમ જ સમાજીસ્ટોને હજુ પણ હિંદુમુસ્લીમ એકતાની દિશાએ જીતી લેવાપણું બાકી રહ્યું હોય તો પછી હિંદુમુસલમાન એકતા એ શબ્દનો મારે સારૂ તો કશો જ અર્થ નથી રહેતો, અને મારે આ જીંદગી દરમ્યાન તો એવી એકતા પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમાં નિરાશા જ સેવવી રહી.

મૌ૦ અબ્દુલબારી

પણ આ મિત્રો વિષેના આરોપ એ જ એનો સૌથી ખરાબ અંશ નથી, હિંદુઓ સામે આપવામાં આવા છે તેટલી જ મુસલમાનો સામે પણ મને ચેતવણી આપવામાં આવી છે! ત્રણ જ નામો હું અહીંઆ આપીશ. મૌલાના અબ્દુલ બારી સાહેબને એક ઝનૂનખોર હિંદુ-દ્વેષી તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. મને તેમનાં કેટલાંક લખાણો દેખાડવામાં આવ્યા છે જે હું સમજી શકતો નથી. મેં તો એમને એ વિષે પડપૂછ પણ નથી કરી. કારણકે એઓ તો એક ખુદાના સરળદિલ બાળક છે. મેં એમનામાં કશોયે કળજુગ બાળ્યો નથી. ઘણી વાર એઓ વગરવિચાર્યું બોલી નાંખે છે અને ઘણી વાર પોતાના દિલોજાન દોસ્તોને પણ તેઓ કફોડી સ્થિતિમાં મૂકે છે. પણ તેઓ કડવાશ કરવામાં જેટલા ઉતાવળા છે તેટલા જ જલદી ભૂલની માફી માગવા પણ તૈયાર હોય છે. જે વખતે જે બોલે તે તેટલા વખતને સારૂ દિલોજાનથી કહે છે. એમનો રોષ અને પાછળથી એમની માફી બંને ખરા દિલનાં હોય છે. એકવાર મૌ૦

મહમદઅલી ઉપર એઓ કશા વાજબી કારણ વગર ઉકળી ઉઠેલા. હું તે વખતે તેમનો મહેમાન હતો. એમને લાગ્યું કે મને પણ તેમણે એવું જ કંઇક કડવું કહી નાંખેલું. મૌ૦ મહમદઅલી અને હું તે જ વખતે ઘેરથી નિકળીને કાનપુર જવા સ્ટેશને ઉપડવાની તૈયારીમાં હતા. અમે રવાના થયા બાદ એમના મનને થયું કે પોતે અમને નાહક દુખવ્યા હતા. મૌ૦ મહમદઅલીને તો એમણે ખરે જ દૂભવેલા, મને નહિ. પણ એમણે તો અમારા બંને પાસે કાનપુરમાં એક ડેપ્યુટેશન મોકલ્યું અને અમારી બંનેની માફી માગી! આ કૃત્યથી એઓ મારી નજરમાં ચડયા. આમ છતાં હું કબૂલ કરૂં છું કે મૌલાના સાહેબ કોઇવાર ભયંકર મિત્રની ગરજ સારે ખરા. પણ તેમ છતાયે એઓ મિત્ર નથી મટી શકતા એટલું જ સિદ્ધ કરવાનો મારો મુદ્દો છે. એમની પાસે દેખાડવાના જુદા ચાવવાના જુદા એવું કશું છે નહિ. એમનામાં કશા દાવપેચ નથી. આવા મિત્રને ખોળે એનામાં બીજા હજાર દોષ હોય તોપણ હું મારૂં માથું મૂકીને સુખે સૂઉં, કારણ હું જાણું છું કે એ પીઠ પાછળનો ઘા કદિ ન કરે.

અલી બિરાદરો

આવી જ ચેતવણી અલી બિરાદરો વિષે પણ મને આપવામાં આવી છે. મૌ. શૌકતઅલી તો શૂરામાં શૂરા વીરોમાંનો એક વિરલો નર છે. એમની ત્યાગશક્તિ અજબ છે તેમ ખુદાના ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીને ચાહનારી તેમની પ્રેમશક્તિ પણ તેટલી જ અજબ છે. ઇસ્લામના પોતે આશક છે પણ બીજા ધર્મો પ્રત્યે તેમને દ્વેષભાવ નથી. મૌ. મહમદઅલી એ તેમનું બીજું ખોળીઉં છે. મેં મૌ. મહમદ અલીમાં મોટાભાઇ પ્રત્યે જેટલી અનન્ય નિષ્ઠા જોઇ છે તેટલી

બીજે ક્યાંયે નથી જોઇ. એમની બુદ્ધિએ નક્કી કર્યું છે કે હિંદુ મુસલમાન એકતા સિવાય હિંદુસ્તાનનો તરણોપાય નથી. તેમનો 'પૅન-ઇસ્લામ'વાદ હિંદુવિરોધી નથી. ઇસ્લામ અંતર્બાહ્ય શુદ્ધ થાય અને બહારના ચાહે તેવા હુમલા સામે પણ સંગઠિત રૂપે ટક્કર ઝીલે એવી સ્થિતિ જોવાની તીવ્ર આકાંક્ષા સામે કોનાથી વાંધો લઇ શકાય? કોકનાડામાં તેમના ભાષણમાંનો એક ફકરો ઘણા જ વાંધાભર્યો ભાગ તરીકે મને દેખાડવામાં આવ્યો. મેં મૌલાનાનું ધ્યાન તે ઉપર ખેંચ્યું. તેમણે તત્ક્ષણ કબૂલ કર્યું કે એ સાચી ભૂલ હતી. મિત્રો મને જણાવે છે કે મૌ૦ શૌકતઅલીના ખિલાફત પરિષદ સન્મુખના ભાષણમાં પણ કેટલુંક વાંધાભર્યું છે. આ ભાષણ મારી પાસે છે, પણ તે વાંચવા મને સમય મળ્યો નથી. હું તો જાણું જ છું કે જો એમાં ખરે જ કંઇ કોઇને દુઃખ લાગે એવું હશે તો તેની ભરપાઇ કરી આપવા તૈયાર એવા પુરુષોમાં મૌ૦ શૌકતઅલી સૌથી પહેલા છે.

અલીભાઇઓમાં દોષો નથી એમ નથી. હું પોતે પણ દોષોથી ભરપૂર હોવાને કારણે આ ભાઇઓની મૈત્રી શોધતાં અને એ મૈત્રી કીમતી ગણતાં હું અચકાયો નથી. જો એમનામાં કેટલાક દોષો છે તો એમનામાં એથી ઘણા વધારે ગુણો પણ છે; અને હું તેમના દોષો છતાં તેમને ચાહું છું. જેમ ઉપર ગણાવ્યા તે હિંદુ મિત્રોનો સાથ કરીને હિંદુઓમાં હું કશું સંગીન કાર્ય ન કરી શકું તેમ આ મુસલમાન મિત્રો વગર પણ હું એ દિશાએ મુસલમાનોમાં કામ કરવાની આશા ન જ રાખી શકું. જો આપણામાંના ઘણાખરા સંપૂર્ણતાએ પહોંચેલા હોત તો તો આપણી વચ્ચે ઝગડા જ ન થાત. પણ આપણે બધાં અપૂર્ણ પ્રાણીઓ છીએ અને તેથી જ આપણે એક બીજામાંના અનુકૂળ

ખવાસ ઉપર અને ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા ટકાવી રાખીને આપણુ એક જ ધ્યેય પાછળ ધસડાઇ જવું જોઇએ.

આપણામાંના સરસમાં સરસ લોકોના મનમાંથી પણ વહેમ અને અણુવિશ્વાસનું વાતાવરણુ દૂર કરવા ખાતર કેટલીક પ્રમુખ વ્યક્તિઓને વિષે મારે વિવેચન કરવું પડયું. સંભવ છે કે મારી આંકણી વાંચનારને હૈયે ન બેઠી હોય. ગમે તેમ હો પણ મારી આંકણી હું વાચક આગળ રજૂ કરૂં એ જરૂરી હતું, પછી એની પોતાની ભલે એથી જુદી હોય.

હકીકતોની મુશ્કેલીઓ

આવો તીવ્ર અવિશ્વાસ યથાર્થ સત્યની શોધને લગભગ અશકય કરી મૂકે છે. ડૉ. ચોઇથરામ તરફથી સિંધમાં એક હિન્દુને જબરાઇથી વટલાવવાના થએલ કહેવાતા પ્રયત્નને લગતી હકીકતો મને મળી છે. મજકુર માણસે ધર્માન્તર કરવાની ના પાડયાથી તેના મુસલમાન સોબતીઓએ તેને જાનથી મારી નાંખ્યો. આ હકીકત સાચી હોય તો ખરે જ કમકમાટી ઉપજાવે તેવી છે. ઉપલા ખબર મળતાં જ મેં શેઠ હાજી અબ્દુલ્લા હારૂનને તાર કરી આ વિષે ખબર પૂછાવી. તેમણે ઘણા જ માયાળુપણાથી તુરત જ જવાબ આપ્યો કે મજકુર શખ્સે આપઘાત કર્યાનું કહેવાય છે, છતા પોતે વધુ તપાસ ચલાવી રહેલ છે. મને આશા છે કે આ બાબત છેવટે સત્ય હકીકત આપણને મળશે જ. હું તો આ બીના અહીંઆં એટલું જ બતાવવા ખાતર ટાંકું છું કે અવિશ્વાસનું વાતાવરણ વર્તી રહ્યું હોય ત્યાં કામ કરતાં કેટલી મુશ્કેલીઓ નડે છે. બીજો પણ એક કિસ્સો છે પણ એ વિષે વધુ વિગતવાર તેમજ ભરોસાપાત્ર હકીકત મળતાં સુધી હું તેનો ઉલ્લેખ ન જ

કરૂં. મારી એટલી જ વિનંતિ છે કે હિન્દુ અગર મુસલમાન હર-કોઇની વિરૂદ્ધના આવા જે કોઇ કિસ્સા લોકો સાંભળે તેઓ જાતે શાંત રહે અને તે વિષે વાત કરે તો પૂરવાર થઈ શકે તેમ હોય તેટલી અને તેટલી જ હકીકતની વાત કરે. હું પોતે તો વચન આપું છું કે આવી જે કંઇ હકીકતો મારી પાસે આવશે તેમાંના બનાવો—પછી તે ભલે ગમે તેવા ક્ષુલ્લક કે નજીવા હશે તોપણ—હું તેની ઘટતી તપાસ કરીશ અને એક માણસથી જેટલું કંઇ થઇ શકે તેટલું કરી છૂટીશ. મને તો આશા છે કે બહુ જ ટૂંક સમયમાં આપણી પાસે કાર્યકર્તાઓની એક સેના તૈયાર હશે જેના સભ્યોની એ ફરજ હશે કે આવી દરેક ફરીઆદોની તપાસ કરવી, અને ફરિયાદીને ન્યાય મેળવી આપવાની તેમજ ભવિષ્યમાં એવા વિખવાદ ફરી ઉભા થવાનાં કારણો બનતાં અટકે એવી પેરવી કરવી.

બંગાળમાં અત્યાચાર

બંગાળમાંથી ત્યાંની હિંદુ સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચારો થયાની જે હકીકતો આવી છે તે તો અરધી સાચી હોય તોપણ અત્યંત ક્ષોભ પમાડે એવી છે. આજકાલ આવા ગુન્હાઓ ચારે દિશાએ કેમ ફાટી નિકળ્યા હશે એ કળવું મુશ્કેલ છે. તેમ આ ભ્રષ્ટ કરવામાં આવેલી બહેનોનાં હિંદુ સગાંસંબંધીઓને વિષે પણ નરમાશથી બોલવું કઠણ છે. વળી વિષયાંધ થઇને નિર્દોષ સ્ત્રીઓ ઉપર આવો પશુવત્ અત્યાચાર કરનારાઓની પાશવ-વૃત્તિને વિષે કયું આકરૂં વિશેષણ શોધવું એ પણ સહેલું નથી. સ્થાનિક મુસલમાનોને, બલ્કે સમસ્ત બંગાળના આગેવાન મુસલમાનોને લાજમ છે કે તેઓ ગુન્હેગારોને શોધી કાઢે—ખાસ

તેમને સજા કરાવવા ખાતર નહિ, પણ બનતા લગી ફરી આવા ગુન્હા બનતા અટકાવવાને ખાતર. ચાર દુષ્ટોને ખૂણેખાંચરેથી ખોળી કહાડવા અને પોલીસના હાથમાં સોંપી દેવા એ મોટી વાત નથી, પણ એટલાથી સમાજ એવા ગુન્હાઓની પુનરાવૃત્તિથી ઉગરી જતો નથી. એને સારૂ તો સંપૂર્ણ સુધારાનો કોઇ ઇલાજ અખત્યાર કરીને તેનાં મૂળકારણો જ નાબૂદ કરવાં ઘટે. મુસલમાનોમાં શું કે હિંદુઓમાં શું, એવા માણસો પડેલા જ હોય જેઓ પંડે સદાચરણી હોઇ આવા લોકોમાં કામ કરવાનું માથે લે. આવું જ કાબુલી અને પઠાણોના ત્રાસને વિષે કહી શકાય. આ પઠાણોની વાતને હિંદુ-મુસ્લીમ સવાલ જોડે સંબંધ નથી પણ જો આપણે કેવળ પોલીસની દયા ઉપર જ જીવવા ન માગતા હોઇએ તો આવા સવાલો પણ આપણે હાથ ધરવા જ પડશે અને તેનો નિકાલ કરવો પડશે.

શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ

પણ હાલના વિખવાદને જે ખરેખરૂં પાણી સીંચે છે એ તો હાલ જે ઢબે શુદ્ધિ અગર તો ધર્માંતર કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહેલ છે એ છે. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ખ્રિસ્તીધર્મમાં અને એથી ઓછા પ્રમાણમાં ઇસ્લામમાં જેમ પરધર્મીને વટલાવીને પોતાના ધર્મમાં લેવાનો વિધિ રહેલો છે તેવી વસ્તુ હિંદુધર્મમાં છે જ નહિ. આ બાબતમાં આર્યસમાજીસ્ટોએ ખ્રિસ્તીઓનું અનુકરણ કર્યું હોય એમ જણાય છે. આ આધુનિક પદ્ધતિ મને બિલકુલ રૂચતી નથી. એનાથી અત્યારસુધીમાં શ્રેયને બદલે અશ્રેય જ વધારે થયું છે. ધર્માંતર એ કેવળ અંતઃકરણને લગતી અને માણસ અને તેના સરજનહારને લગતી બાબત મનાતી હોવા છતાં એને અંગે મુખ્યત્વે

સ્વાર્થવૃત્તિને જાગૃત કરવામા આવે છે એટલી બજારૂ ચીજ એને કરી મેલવામાં આવી છે. આર્યસમાજીસ્ટ ઉપદેશક જ્યારે બીજા ધર્મોની નિંદા (ખંડન) કરવા ઉભો રહે છે ત્યારે એને રસના ઘૂંટડા આવતા હોય એવું મોટેભાગે જોવામાં આવ્યું છે. મારી હિંદુ ધર્મવૃત્તિ તો મને શીખવે છે કે બધા જ ધર્મો ઓછે-વત્તે અંશે સાચા છે, બધાની ઉત્પત્તિ એક જ ઇશ્વરમાંથી છે, અને છતાં બધા ધર્મ અપૂર્ણ છે કારણકે તે અપૂર્ણ એવા મનુષ્ય દ્વારા આપણને મળેલા છે. ખરી શુદ્ધિ–પ્રવૃત્તિ તો હું એને કહું કે દરેક સ્ત્રી અગર પુરૂષ પોતપોતાના ધર્મમાં રહીને પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવા મથે. આવી ગોઠવણમાં ચારિત્ર એ જ માણસની કસોટી હોય. જો માણસ નીતિમાં ચડિઆતો ન થાય તો એક વાડામાંથી નીકળી બીજામાં પેસવાથી શું વળવાનું હતું? જ્યાં મારા ઘરમાં વસનારાં જ પ્રાતક્ષણ પોતાના આચારવ્યવહારમાં ઇશ્વરનો છડેચોક ઇન્કાર કરી રહ્યાં હોય ત્યાં હું એ ઇશ્વરની સેવાને સારૂ બ્હારનાં ઓને વટલાવીને ઘરમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરૂં (કારણ શુદ્ધિ અગર તો તબલિઘનો અર્થ આવો જ માનવો રહ્યો છે) તો એવા પ્રયત્નનો અર્થ જ શો હોઇ શકે? 'પોતાના પગ નીચેનું બળતું પહેલું હોલવ' એ કહેવત અત્યારે દુન્યવી કરતાં ધાર્મિક વહેવારમાં જ વધુ સાચી નીવડે છે.

ધર્મપ્રચારની મર્યાદાઓ

પણ આ મારા અંગત વિચાર છે. જો આર્યસમાજીઓની એવી માન્યતા છે કે તેમનો અંતરાત્મા તેમને આમ કરવા પ્રેરી રહ્યો છે તો તેમને આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનો સંપૂર્ણ હક છે. આવો અંતર્નાદ કોઇ પણ પ્રકારના સમયની મર્યાદા કે ઉપયોગિતાના

અંકુશ ન જ ગણકારે, અને એક આર્યસમાજી ઉપદેશક કે મુસલમાન મોલવી પોતાના અંતર્નાદથી પ્રેરાઇને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરશે એટલાથી જ જો હિન્દુમુસલમાન એકતાને ધક્કો પહોંચતો હોય તો એવી એકતા કેવળ મોઢાની વરાળ ઉપરાંત બીજું કશું નથી એમ ચોક્કસ સમજવું. શા માટે આપણે આવી પ્રવૃત્તિઓથી ઉકળી ઉઠીએ ? માત્ર તે ખરી પ્રામાણિક પ્રવૃત્તિઓ હોવી જોઇએ. જો મલકાના રજપૂતોને પાછા હિંદુધર્મના પેટમાં સમાવું હતું તો ગમે તે વખતે તેમ કરવાનો તેમને સંપૂર્ણ હક હતો. પણ પોતાના ધર્મપ્રચારને નામે બીજા ધર્મોની નિંદા કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલવા ન જ દઈ શકાય. કારણ, એનું પરિણામ એ જ આવે કે સહિષ્ણુતા માત્ર નાશ પામે. આવા પ્રચારની સામે થવાનો સૌથી સચોટ ઉપાય એ જ છે કે તેને જાહેર રીતે વખોડી કાઢવો. દરેક પ્રવૃત્તિ પોતે જોખમદાર હોવાનો ડોળ કરે છે પણ એ દંભને પ્રજામત ઉઘાડો પાડે તે જ ક્ષણે તે પ્રતિષ્ઠાને અભાવે ભાંગી પડી નાશ પામે છે. હું સાંભળું છું કે આર્યસમાજીઓ તેમજ મુસલમાનો બંને પક્ષ સ્ત્રીઓનાં પ્રત્યક્ષ હરણ કરે છે અને તેમનું ધર્માન્તર કરાવવાના પ્રયત્ન કરે છે ! મારી આગળ આગાખાની સાહિત્યનો ઢગલો પડ્યો છે જે કાળજી-પૂર્વક વાંચવાનો મને હજુ સમય નથી મળી શક્યો. પણ મને ખાત્રી આપવામાં આવી છે કે એમાં હિન્દુધર્મની મારીમચરડેલી અને કાપકૂપ કરી મૂકેલી બાબતો ભરી છે. મેં જેટલું કંઇ વાંચ્યું છે તેમાંથી એટલું તો હું જોઈ શક્યો છું કે તેમાં નામદાર આગા-ખાનને હિન્દુ અવતાર તરીકે ઓળખાવવામાં આવેલ છે. ના. આગાખાન પોતે આ બધા સાહિત્યને વિષે શું ધારતા હશે એ જાણવું રમૂજી થઇ પડે ખરૂં. ઘણા ખોજા ગૃહસ્થો મારા મિત્રો છે જેમને આ સાહિત્ય વાંચી જવા હું ભલામણ કરૂં છું. એક

ગૃહસ્થે મને કહ્યું કે આગાખાની પંથના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ ગરીબ અભણ હિન્દુઓને પૈસા ધીરે છે અને પાછળથી તેમને કહે છે કે જો તેઓ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારે તો તેમનું દેણું માફ થાય. આને હું ગેરકાયદે લાલચ આપીને વટલાવવાનો ગુન્હો કહું. પણ સૌથી ખૂરી રીત તો દિલ્હીના એક ગૃહસ્થની છે. હું તેમણે પ્રગટ કરેલું એક ચોપાનીઉં અથથી તે ઇતિ સુધી વાંચી ગયો છું. એમાં ધર્મોપદેશકોને ઉદ્દેશીને ધર્મ-પ્રચારકનું કામ કેવી રીતે થાય એ વિષે વિગતવાર સૂચનાઓ આપેલી છે. આનો આરંભ એ ઉદાત્ત સિદ્ધાન્તથી કરવામાં આવ્યો છે કે ઇસ્લામ એટલે ઇશ્વરની એકતાનું શિક્ષણ. આ મહાસિદ્ધાન્તનો પ્રચાર લેખકના કથન પ્રમાણે અધિકારભેદ વિના પ્રત્યેક મુસલમાને કરવો રહ્યો છે. જાસુસોનું એક ગુપ્ત ખાતું ચલાવવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે જેમાંના શખ્સોનું કામ ગેરમુસ્લીમ વસ્તીનાં ઘરોમાં હરબ્હાને દાખલ થવાનું હશે. વેશ્યાઓ, ગાનારી નાયકણો, ફકીરો, સરકારી નોકરો, વકીલો, ડાકટરો, કારીગરો સૌ કોઇને આ ખાતામાં દાખલ થવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. જો આવા પ્રકારનો ધર્મપ્રચાર પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા પામે તો ઇસ્લામના પેગમ્બરના મહાન સંદેશાનો અનર્થ કરનારા આવા વેષધારી બગ-ઉપદેશકો (તેમને હું ખરા પ્રચારક ન જ કહી શકું)નાં છૂપાં કરતૂકોથી એક પણ હિંદુ ઘર સલામત રહેવા પામે નહિ. પ્રતિષ્ઠિત હિંદુઓને મોઢેથી મેં સાંભળ્યું છે કે આ ચોપાનીકું નિઝામના મુલકમાં બહોળા પાયા પર વંચાય છે અને તેમાં સૂચવેલી રીતોનો પણ ત્યાં મોટા પાયા પર અમલ ચાલી રહ્યો છે.

એક હિંદુ તરીકે મને ખેદ થાય છે કે આવી શકભરી

નીતિમત્તાવાળી રીતોની હિમાયત કરનારું ચોપાનીઉં એક નામાંકિત અને વિશાળ વાચકવર્ગ ધરાવનારા ઉર્દૂ લેખક તરફથી પ્રચાર પામ્યું છે. મારા મુસલમાન મિત્રો મને જણાવે છે કે કોઇ પ્રતિષ્ઠિત મુસલમાન એમાં સૂચવેલી રીતોને પસંદ કરતો નથી. પણ પ્રતિષ્ઠિત અને કેળવાએલા મુસલમાનો મજકુર ચોપાનિઆ વિષે શું ધારે છે એ સવાલ છે જ નહિ, સવાલ એ છે કે મુસલમાન આમવર્ગનો મોટો ભાગ એને સ્વીકારે અને અનુસરે કે નહિ.

પંજાબના અખબારો

પંજાબનાં છાપાંઓનો અમુક વર્ગ તો કેવળ નિર્લજ્જ જ થઈ બેઠો છે. એનાં કોઇ કોઈ લખાણો તો કેવળ ગલીચ હોય છે. આવા કેટલાએ ફકરા વાંચી જવાની મહાવ્યથા મેં વેઠી છે. એક બાજુ આર્યસમાજી અગર હિંદુ પત્રો અને બીજી બાજુ મુસલમાન લેખકો એ છાપાં ચલાવી રહ્યા છે. દરેક જણે સામાને ગાળો કાઢવામાં અને સામાના ધર્મને નિંદવામાં પરસ્પર હરિફાઇ માંડી છે. હું સાંભળું છું કે આ અખબારોના ઘરાકો પણ ઠીકઠીક મોટી સંખ્યામાં છે. પ્રતિષ્ઠિત લોકોનાં વાચનાલયોમાં આ છાપાંઓ જાય છે. મેં એમ પણ સાંભળ્યું છે કે સરકારના લોકોની આ ગાળો અને નિંદાના ઉદ્યોગને હૂંફ છે. આ વાત પર ઇતબાર મૂકતાં મને આનાકાની થાય છે, પણ આ બધામાં સત્ય છે એમ ઘડીભર માનીએ તોપણ પંજાબી ભાઇબ્હેનોએ તેમના પ્રાંતની આ વધતી જતી નામોશીને વગરવિલંબે પહોંચી વળવું જોઇએ.

મને લાગે છે કે હવે હું બન્ને કોમો વચ્ચેના વિખવાદનાં તમામ કારણો, ઘરમૂળનાં તેમજ હાલનાં, તપાસી ગયો છું. હવે વિખવાદનાં જે બે કાયમનાં કારણો છે તે તપાસીએ.

ગો-વધ

પહેલું ગો-વધનું. ગો-રક્ષાને હું હિન્દુધર્મનું પ્રધાન અંગ ગણું છું—પ્રધાન એટલા સારુ કે ઉચ્ચ વર્ગો તેમજ આમપ્રજા બન્નેને એ સામાન્ય છે—છતાં આ બાબત પર એકલા મુસલમાનો સામે જ આપણો જે સદાય રોષ રહે છે તે હું કેમે કરીને સમજી શકયો નથી. અંગ્રેજોને વાસ્તે દરરોજ કેટલીએ ગાયોની કતલ થાય છે પણ એ વિષે તો આપણે ભાગ્યે જ કદિ શબ્દોચ્ચાર સરખો કરીએ છીએ. માત્ર કોઇ મુસલમાન ગાયની કતલ કરે છે ત્યારે જ આપણે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ જઇએ છીએ. ગાયને નામે જેટલા ટંટાઓ થયા છે એ એકેએક મા નર્યો ગાંડપણભર્યો શક્તિક્ષય થયો છે. એથી એકે ગાય બચી નથી. ઉલટું મુસલમાનો વધારે આગ્રહી બન્યા છે અને પરિણામે વધારે ગાયો કપાવા લાગી છે. મેં જોયું છે કે ૧૯૨૧ની સાલમાં મુસલમાનોના સ્વયંપ્રેરિત અને ઉદાર પ્રયત્નથી જેટલી ગાયો બચી હતી તેટલી કહો કે અગાઉનાં લગભગ વીસ વરસ દરમ્યાનના હિન્દુઓના પ્રયત્નથી નહિ બચી હોય. ગો-રક્ષાનો પ્રારંભ તો આપણે જ કરવો રહ્યો છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઢોરોની દુર્દશા છે તેવી દુનિયાના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં નથી. હિન્દુ ગાડાંવાળાઓને પોતાના થાકીને લોથ થએલા બળદોને નિર્દયપણે આરવાળી પરોણીથી હાંકતાં જોઇ મેં આંખમાંથી આંસુ ઢાળ્યાં છે. આપણાં અધભૂખ્યાં રહેતાં ઢોરો આપણી જીવતીજાગતી નામોશી છે. ગાયોની ગરદનો કસાઇની છુરીનો ભોગ થાય છે કારણ આપણે હિન્દુઓ ગો-વિક્રય કરીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં એકમાત્ર સંગીન અને શોભાભર્યો ઉપાય એ જ છે કે મુસલમાનોનાં હૃદય આપણે જીતી લેવાં અને ગાયનું રક્ષણ કરવાનું તેમની ખાનદાની પર છોડી દેવું. ગો-રક્ષા મંડળીઓએ ઢોરોને ખવડા-

વવા તરફ, તેમના પર ગુજરતું ઘાતકીપણું અટકાવવા તરફ અને ગોચરોની જમીનોનો દિવસે દિવસે થતો જતો લોપ અટકાવવા તરફ, ઢોરોનો ઉછેર સુધારવા તરફ, ગરીબ ગોવાળો પાસેથી તેમને ખરીદી લેવા તરફ અને હાલની પાંજરાપોળોને દૂધની આદર્શ સ્વાશ્રયી ડેરીઓ બનાવવા તરફ ધ્યાન દેવું ઘટે. ઉપર જણાવેલી બાબતોમાંની એક પણ કરતાં જો હિન્દુઓ ચૂકે તો તેઓ ઇશ્વર તેમજ મનુષ્ય સન્મુખ ગુન્હેગાર ઠરશે. મુસલમાનોને હાથે થતો ગો-વધ જો તેઓ ન અટકાવી શકતા હોય તો તેમાં કંઇ તેમને માથે પાપ નથી ચડતું, પણ જ્યારે ગાયને બચાવવા ખાતર તેઓ મુસલમાનની સાથે કજીઓ માંડે છે ત્યારે તેઓ અવશ્ય ભારે પાપ કરે છે.

વાજાં અને મસ્જિદો

મસ્જિદો આગળ વાજાં વગાડવાના અને હવે તો હિન્દુ-મંદિરોમાં આરતી કરવાના સવાલ વિષે મેં નમ્ર ચિત્તે વિચારો કર્યા છે. ગો-વધનો સવાલ જેમ હિન્દુઓને માટે આળો જખમ છે, તેમ મુસલમાનોને માટે આ આળો જખમ છે. અને જેમ હિન્દુઓ મુસલમાનોને ગો-વધ કરતાં જબરાઇથી ન અટકાવી શકે તેમ મુસલમાનો પણ હિન્દુઓને વાજાં વગાડતાં અગર તો આરતી કરતાં તલવારને બળે ન જ અટકાવી શકે. તેમણે હિન્દુઓની ભલમનસાઇ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જ જોઇએ. હિન્દુ તરીકે હું તો હિન્દુ ભાઇઓને જરૂર એવી સલાહ આપું કે તેમણે સાટું કરવાની વૃત્તિ રાખ્યા વિના મુસલમાન ભાઇઓની લાગણીને માન આપવું ઘટે અને જ્યાં જ્યાં બની શકે તેમ હોય ત્યાં તેમને નભાવી લેવા ઘટે. મેં સાંભળ્યું છે કે કેટલેક ઠેકાણે

હિંદુઓ ઇરાદાપૂર્વક અને મુસલમાનોને ચીડવવાના હેતુથી તેમની નમાજ શરૂ થવાને વખતે જ બરાબર આરતી શરૂ કરે છે. આ એક બેવકુફીભર્યું અને મૈત્રીવિરોધી કૃત્ય ગણાય. મૈત્રીમાં મિત્રની લાગણીઓને ખૂબ સંભાળવાનું કલ્પી લેવામાં આવે છે. એમાં વિચાર કરવાની જરૂર નથી રહેતી. છતાં મુસલમાનોએ હિન્દ સંગીતને જોરજુલમથી અટકાવવાની ઇચ્છા કદિ ન જ રાખવી ઘટે. મારની ધમકીથી અગર તો પ્રત્યક્ષ મારથી ડરીને વશ થવું એ તો પોતાના સ્વમાનને તેમજ પોતાની ધાર્મિક ભાવનાને તિલાંજલિ આપવા બરાબર છે પણ જે માણસ કદિ ધમકીથી ડરી જનારો નથી તે સામો પક્ષ ચીડાય એવા પ્રસંગો ઓછામાં ઓછા આવે એવી જ રીતે વર્તશે અને બનતા લગી તો તેવા પ્રસંગો ટાળશે જ.

કોમી કરાર ?

હું ઉપર કહી ગયો એ દૃષ્ટિએ જોતાં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આપણે હજુ એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા જ નથી કે જ્યાં બે કોમો વચ્ચે કરાર સંભવે. ગો-વધની બાબતમાં તેમજ વાજાં વગાડવાની બાબતમાં પણ મારા માનવા પ્રમાણે તો કોઈ જાતનું સાટું કે કરાર ન જ થઇ શકે. કેવળ સ્વેચ્છાથી જ બન્ને પક્ષોએ આ દિશામાં પ્રયત્નો કરવા રહ્યા છે—એટલે કે કોઈ પણ પ્રકારના કરારના પાયા તરીકે આ વિગતોનો ઉપયોગ ન જ કરી શકાય.

રાજદ્વારી વિષયોને અંગે કોઇ એક પ્રકારનો કરાર અગર સમજૂતી હોય એ અલબત્ત ઇચ્છવાજોગ છે. પણ મારી દૃષ્ટિએ તો બન્ને કોમ વચ્ચે મિત્રભાવની લાગણી એ એવા કોઇ પણ સંગીન કરાર અગાઉની અનિવાર્ય શરત છે. આજે બન્ને કોમો શું

ખરા દિલથી એવું માન્ય કરવા તૈયાર છે કે બે કોમો વચ્ચેનો કોઈ પણ કજીયો–પછી તે ધાર્મિક હોય કે અન્ય પ્રકારનો—શરીરબળથી એટલે કે એકબીજાનાં માથાં ભાંગીને ન પતાવવો? મારી તો ખાત્રી છે કે જ્યાં આગેવાનોને લડવાની ચળ નથી ત્યાં આમપ્રજાને લડવાની કે માથાં ભાગવાની મુદ્દલ વૃત્તિ નથી. તેથી જો આગેવાનો કબૂલ થાય કે બધા આપસના કજીઆઓને જંગલી તથા અધાર્મિક ગણીને બીજા બધા સભ્ય દેશોની માફક આ દેશમાંથી પણ કાયમને માટે તિલાંજલિ આપવામાં આવે તો આમપ્રજા તાબડતોબ એ ભાવનાને ઝીલી લેશે એ વિષે મને છાંટાભાર શંકા નથી.

રાજદ્વારી વિષયોમાં તો એક અસહકારી તરીકે મને એ બાબતોમાં કશો જ રસ નથી પણ ભાવિ સમજુતીને ખાતર હું ચાહું છું કે મોટા પક્ષ તરીકે હિન્દુઓને લાજમ છે કે સારું કરવાની વૃત્તિ ન ધરતાં આ બાબતમાં હકીમ સાહેબ અજમલખાનજી જેવાના હાથમાં કલમ સોંપી દે અને તેઓ સાહેબ જે કંઈ નિર્ણય આપે તે માથે ચડાવે. એ જ ઢબે હું તો શીખોના, ખ્રિસ્તીઓના, પારસીઓના અને બીજી બાકીની નાની કોમોને નવાજું ને છેવટ જે કંઈ શેષ બચે તેટલું જ હિન્દુ કોમને સારુ લઈ તેટલાથી સંતોષ માનું. મારી દૃષ્ટિમાં તો એ જ એક વ્યાજબી, ન્યાય્ય અને માન તેમજ શોભાભર્યો ફડચો છે. જો હિન્દુઓ જુદી જુદી કોમો વચ્ચે એકતા ઇચ્છતા હોય તો નાની કોમો પર વિશ્વાસ રાખવાની હિમ્મત તેમણે કેળવ્યે જ છૂટકો છે. બીજા કોઈ પણ પાયા પર કરેલી સમજુતી મ્હોડામાં ક્યાંકને ક્યાંક ખટાશ રાખવાની જ રાખવાની. આમપ્રજાને થોડું જ ધારાસભાઓમાં બેસવું છે કે મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલર થવું છે? અને જો આપણે સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો યથાર્થ ઉપયોગ

સમજ્યા હોઇએ તો આપણે જાણીએ કે અન્યાય કરનારા હરકોઇ હાકેમ સામે તે શસ્ત્ર વાપરી શકાય અને વાપરવું જ જોઇએ,— પછી ભલે મજકુર હાકેમ હિંદુ હોય કે મુસલમાન, અગર તો બીજી ગમે તે જાતિનો કે નામનો હોય. તે જ રીતે ન્યાયી હાકેમ અગર તો પ્રતિનિધિ હમેશાં અને સરખો જ સરસ છે પછી ભલે એ હિંદુ હોય કે મુસલમાન. આપણે જાતિની ભાવનાને અંતે ત્યાગ કર્યે જ છૂટકો છે તેથી બહુમતીએ જાતે પહેલ કરીને પોતાના સદ્‌હેતુ વિષે ઓછી સંખ્યા વાળાઓની ખાત્રી કરી આપવી જોઇએ. બધી સમજુતીઓ હમેશાં ત્યારે જ થાય કે જ્યારે બહુમતિ વાળો પક્ષ નાના પક્ષના જવાબની રાહ જોયા વગર પહેલ કરે.

સરકારી ખાતાંની નોકરીઓની બાબતમાં તો હું માનું છું કે કોમી પક્ષપાતની ભાવનાને એ પ્રદેશમાં પણ જો આપણે દાખલ થવા દઇશું તો આપણા સુતંત્રમાં એ કેવળ ઘાતક નીવડશે. જો રાજતંત્રને કાર્યદક્ષ રાખવું હોય તો સૌથી કાબેલ લોકોને જ એમાં રોકવા પડશે. અલબત્ત, એમાં પક્ષાપક્ષી અને વગવસીલા ન ચાલવા જોઇએ, એટલે કે જો આપણે પાંચ ઇજનેરો જોઇતા હોય તો દરેક કોમમાંથી એક એક લેવાનું ધોરણ રાખ્યું નહિ પાલવે અને સૌથી વધારેમાં વધારે લાયકાતવાળા પાંચ જણને જ તે જગાઓ આપવી પડશે, પછી તે પાંચે ભલે પારસી કે મુસલમાન કોમના હોય. સૌથી નીચલા દરજ્જાની જગાઓ જરૂર જણાય તો, જુદી જુદી કોમોના બનેલા એક તટસ્થ મંડળની દેખરેખ નીચે એક પરીક્ષા લઇને તેમાંથી નિકળનારાઓ વડે ભરવામાં આવે.

પણ આ નોકરીની જગાઓની વહેંચણી દરેક કોમની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ન જ થવી જોઇએ. પ્રજાકીય તંત્ર હેઠળ શિક્ષણમાં પછાત રહેલી કોમોને કેળવણી જેવી બાબતમાં અવશ્ય ખાસ લાભો મળે. આ સ્હેજે બની શકે એવી વાત છે. પણ સરકારમાં મહત્ત્વની જગાઓ રોકવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જેમને છે તેમના પર તો આવશ્યક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાની ફરજ હોવી જ જોઇએ.

મારી આસ્થા

મારે મન તો દેશ આગળ અત્યારે તાત્કાળિક નિર્ણય માગનારો જરૂરી પ્રશ્ન એક જ છે અને તે હિંદુમુસલમાનનો. હું મિ૦ જીના જોડે સહમત છું કે હિંદુ-મુસલમાન એકતાનો જ અર્થ સ્વરાજ છે. આ દુ:ખી દેશમાં હિંદુમુસલમાન વચ્ચે કાયમની એકદિલી થયા વગર કશું સુફળ મેળવવાનો સંભવ મને તો દેખાતો નથી. હું એમ પણ માનું છું કે આવી એકતા તાબડતોબ સ્થાપી શકાય એમ છે કારણકે એ સાવ સ્વાભાવિક અને બન્ને કોમોને માટે જીવાદોરી સમાન જરૂરી છે અને કારણકે મનુષ્યસ્વભાવ ઉપર મને આસ્થા છે. મુસલમાનો અનેક બાબતોને માટે જવાબદાર હશે. હું પોતે જેને 'બૂરા' કહી શકાય એવા મુસલમાનોના સમૂહના નિકટ સંબંધમાં આવ્યો છું. છતા મને એવો એકે પ્રસંગ યાદ નથી કે જેમાં તેમની જોડેના વહેવારને સારૂ મારે પસ્તાવું પડ્યું હોય. મુસલમાનો શૂરા છે, ઉદાર દિલના છે અને જે ક્ષણે તેમના હૃદયમાંથી શંકા નિર્મૂળ થઈ પડશે તે જ ક્ષણે વિશ્વાસ રાખનારા છે. વળી જ્યાં હિંદુ પોતે કાચના ઘરોમાં રહેનારા હોય ત્યાં પોતાના મુસલમાન પાડોશીઓનાં ઘર પર

પથરા ફેંકવાનો તેમને કશોએ અધિકાર નથી. આપણે પોતે દલિત વર્ગો પર શી શી વીતાડી છે અને હજુ વીતાડી રહ્યા છીએ એની કલ્પના કરી જુઓ. જો 'કાફર' શબ્દ તિરસ્કાર-સૂચક છે તો 'ચાંડાલ' કેટલો વધુ તિરસ્કારસૂચક છે? પણ આપણે આપણા દલિત વર્ગો પ્રત્યે ચલાવેલા વર્તનને તો કદાચ દુનિયાના ધર્મોના ઇતિહાસમાં ક્યાંએ જોટો નથી. દુઃખની વાત તો એ છે કે આ વર્તણૂક હજુ આજની ઘડીએ પણ ચાલુ છે! જરા વાઇકોમ તરફ જ નજર કરો ને! માણસજાત તરીકેના હકના શ્રીગણેશાયનેં ખાતર સુદ્ધાં કેવડું મહાભારત મંડાણું છે! ઇશ્વર સીધી સજા નથી કરતો. એની ગતિ ન્યારી છે. કોણ કહી શકશે કે આજનાં આપણાં બધાં જ દુઃખ એ એક જ ઘોરતમ પાપનું ફળ નહિ હોય? ઇસ્લામની તવારીખ જો ઇસ્લામના નૈતિક ઉંચાણમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ સ્ખલન દેખાડે છે તો સાટે એનાં ઉજ્જ્વળ પૃષ્ટોની સંખ્યા પણ કંઇ ન્હાની નથી. વળી ઇસ્લામ એના જશના દિવસોમાં પરમતઅસહિષ્ણુ નહોતો. દુનિયા આખીને એણે પોતાની મહત્તા વડે ચકિત કરી મૂકી હતી. જ્યારે પશ્ચિમ અંધકારમાં ડૂબેલું હતું ત્યારે પૂર્વદિશાના આકાશમાં એક ઝળહળતો તારો ઉગ્યો અને તેણે દુઃખપીડિત દુનિયાને રોશની આપી, દિલાસો આપ્યો. ઇસ્લામ કોઇ જૂઠો ધર્મ નથી. હિંદુઓ આદરપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરી જોશે તો હું જેમ તેને ચાહું છું તેમ તેઓ પણ ચાહશે. આ દેશમાં એ અસભ્ય અને ઝનૂની બની ગયો હોય તો આપણે કબૂલ કરીએ કે તેની એવી વિકૃતિ કરવામાં આપણો પોતાનો હિસ્સો કંઇ નાનોસૂનો નથી. જો હિંદુઓ પોતાનું ઘર રીતસર કરે તો ઇસ્લામ પણ એની પુરાણી ઉદાર પરંપરાઓને છાજે એવી જ ઢબે તેનો જવાબ વાળે એ વિષે

મારા મનમાં લેશમાત્ર શંકા નથી. આખી સ્થિતિની ચાવી હિંદુઓના હાથમાં છે. આપણે બીકણુ મટીએ અને નામરદાઈ ખંખેરી કહાડીએ, આપણે બીજાઓનો વિશ્વાસ કરી શકવા જેટલા બહાદુર બનીએ, એટલે સૌ સારાંવાનાં થશે.

(યં. ઈ. ઉપરથી) **મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી**